Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925
чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

ШЫН

№ 7 (14979) ◆ 1993 чылдың январь 14, четверг ◆ Солунга ат салган шагы 21.00 Садар өртээ 4 рубль.

ПРЕЗИДЕНТ-БИЛЕ УЖУРАЖЫЛГАЛАР

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак январь 11-де республиканың янзы-бүрү политиктиг партияларының, шимчээшкиннериниң, ниитилелдериниң кежигүннери-биле ужурашкан.

Баштайгы ужуражылга «Хостуг Тыва» улусчу фронтунуң удуртулгазы-биле болган. Эге сөзүнге Президент республиканың ажыл-агыйларынга 1992 чылдың канчаар эрткениниң дугайында болгаш чамдык кижилерниң чугаалап турганы ышкаш, Тывага аш-чут болур, хамааты дайыны үнер, Кызыл, Ак-Довурак, Шагаан-Арыг дээн чижектиг хоорайларның донуп-дожаар, Россия Тываже көрүнмес-даа дээн чижектиг, чымчадыр чугаалаарга, кепеи чулчуруушкуннары амыдыралга боттанмайн барган дээрзин демдеглээн. Чыл эгезинде аъш-чем, идик-хеп бараанннары ховар, чамдык таварылгаларда харын барык чок чыгы турган-даа болза, Президентиниң болгаш Чазактың кылып чоруткан ажыл-чорудулгазының түңнелинде, чыл ортузунда аъш-чемни нормалаар дуржулгадан республика үнген. Россияның чамдык регионнарынга бо талазы-биле байдал чидиг турза-даа, Тывага аш-чут болбаан. Частырыглар, четпестер бар турган-даа болза, Тывага рынок бодунуң хире-шаанче бурунгаар базымны кылып орган. Тываның Чазаа рынок айтырыгларындан аңгыда, хөй уруглардыг өг-бүлелерниң, инвалидтерниң, студентилерниң, эвээш шалың ап турар кижилерниң социал камгалалының айтырыгларын бодунуң ажыл-чорудулгазының кичээнгейинге ап, чогуур доктаалдарны хүлээп алгылаан. Россияның регионнары, Тыва-биле кожа-хелбээ турар крайлар, областар, республикалар болгаш даштыкы чурттар-биле экономиктиг харылзаалар калбарган.

Оон ыңай Президент Тываның моон ыңайгы күрүне тургузуунуң айтырыгларынга доктааган. Президентиниң бодап турары-биле алырга, Тываның ам хүлээп алыр чаа Конституциязынга (Үндезин Хоойлуга) Тыва-биле Россияның аразында моон соңгаарты харылзааларының кандыг принципке тургустунган болур ужурлуун тодаргайлап киирери чугула. Маңаа хамаарышкан тускай эге чаа Конституцияда чок болуп турар. Тываның экономиктиг бот-догуннаашкынын болгаш оон бот-догуннаашкының дугайында Декларациязын хүндүлеп көөр чорукту Конституцияга быжыглаары — бир кол айтырыг. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, мурнуку үелерде дег, хоолгалап чарашчыдыр дүжүрүп бижип каан Конституция эвес, а Тываның экономиктиг, политиктиг, социал онзагай байдалынга таарышкан, тыва чоннуң үзел-бодалын илереткен күштүг Конституция херек дээрзин Президент чугаалаан.

«Хостуг Тыва» улусчу фронтунуң төлээлери Тываның экономиктиг болгаш социал хөгжүлдези дээш, Президентиниң, Чазактың кылып чорудуп турар ажылдарын деткип турарын база ол улуг херек дээш Чазак-биле кады ажылдаар күзелдиин илереткеннер. Оон ыңай олар кем-херек үүлгедиишкиннериниң айтырыгларынга доктааганнар. Ажыл чок аныяктарның айтырыы «Хостуг Тыва» фронтунуң удуртулгазын дүвүредип турар. Маңаа хамаарыштыр Тываның Аныяктар Эвилелиниң талазындан (Ю. Ананьин) кандыг-даа ажыл чоруттунмайн, бо организацияның чүгле ады бар боордан башка, тода ажыл-херектери көзүлбейн турар дээрзин демдеглээннер. Культура айтырыгларының талазы-биле Президентиниң чанынга чөвүлекчиниң турарын өөренип көөрүн олар дилээннер. Чүге дээрге тыва культураның сайзыралының хөгжүлдезиниң моон ыңайгы салым-чолу өске экономиктиг, социал айтырыглар-биле бир одуругга деңге туруп, Президентиниң, Чазактың ажыл-чорудулгазының кичээнгейинге доктаамал алдынган турар ужурлуг деп бодалын илереткеннер.

«Мемориал» ниитилелдиң удуртулгазы-биле болган ужуражылгага 30-40-50 чылдарда ханныг, хоп-нүгүлдүг репрессияларга таварышкаш өлүрткен, шииттирген, шөлүттүрген, өнчү-хөреңгизин хавырткан кижилерниң чаагай аттарын эгартыр ажылдың ара соксап турупканының дугайында чугаа болган. Токага удур херек оттурарын дилээн 58 кижиниң адын салган билдириишкинниң харыызы-даа сураг барган. Репрессияга дорт киржип турган буруулуг кижилерни дилеп тып, оларга хоойлу ёзугаар херек оттурарының айтырыы база мынчага чедир шиитпирлеттинмейн турар дээрзин мемориалчылар демдеглээннер. Оон хараазындан республиканың чурттакчы чонунуң чамдык кезиниң талазындан Тываның Чазаа болгаш оон Дээди Соведи репрессияларның Тывага болуп турганы шынныг, чөптүг деп чөпшээрежип турар-дыр деп бодалдар, чугаалар үнүп турар апарган. Репрессияларга хамаарышкан айтырыгларның ажыл-чорудулгазы улус депутаттарының он чедиги сессиязының болгаш Президентиниң аңаа кылган илеткелиниң соонда суларап, шуудап шыдавайн барган. Президентиниң аңаа кылган илеткелин белеткеп кылган чөвүлекчилерниң, специалистерниң репрессиялар талазы-биле билииниң кыдыразын, архив, төөгү документилери-биле шыңгыы ажылдап, оон барымдаалыг түңнелдер үндүрбейн барганын, мемориалчылар Токаның өг-бүлезиниң, ажы-төлүнүң ат-алдарын баксырадыксап турар дээн хевирлиг хөөннү ында киргени шуут шын эвес дээрзин ниитилелдиң кежигүннери Президентиге тайылбырлааннар.

Ш. Д. Ооржак мемориалчыларның тургускан айтырыгларынга харыы кылдыр берген чугаазынга, репрессияларга хамаарышкан ажыл-чорудулганы шуудадып дүргедедир сорулга-биле Чазак тускай доктаалды үндүрерин дыңнаткан. Аңаа буруулуг кижилерге хамаарыштыр политиктиг түңнелди Дээди Совет, улус депутаттарының сессиязы, прокуратура үндүргеш, чонга таныштырарының чугулазын Президент айыткан.

Тываның орус дылдыг хамаатылар ниитилелиниң төлээлери-биле ужуражылга үезинде, бо хүннерде бистиң республикадан дашкаар орус дылдыг хамаатыларның көжери уламчылап турарынга сагыш-сеткилиниң дүвүреп турарын оон төлээлери илереткеннер. Саян артынга баргаш, ол кижилер база бергедээшкиннерге таваржып, ажыл-агыйга болгаш өске-даа чүвелерге кыстырып-кыйдырып, харын-даа «тыва эжелекчилер» деп дорамчыладып турарлар. Орус дылдыг чурттакчыларның көжүп чоруп турарының бир кол чылдагааны — республикада кем-херек үүлгедиишкининиң хүн келген тудум көвүдеп бар чыдары болур. Ол чорук кижилерни эртенги хүнге бүзүрел чок болдуруп турар. Ынчангаш орус дылдыг хамаатыларның төлээлери кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демиселдиң айтырыынче кичээнгейни күштелдирерин Президентиден дилээннер. Оон ыңай Кызылга орус культураның төвүн тургузарының айтырыы база көдүрттүнген.

Президент-биле ужуражылга үезинде Тываның коммунистер организациязының төлээлери республиканың ажыл-агыйының янзы-бүрү адырларының чогумчалыг болуру дээш, экономиктиг кризистиң бергедээшкиннерин шыдажып эртери дээш ажылдаар дээрзин дыңнатканнар. Ол дээш боттарының тодаргай арга-сүмезин киирип, Президентиге болгаш Чазакка деткимчени көргүзерлер.

Коммунистерниң бир кол көдүрген айтырыы — республиканың коммунистериниң партийжи өнчү-хөреңгизиниң айтырыы болган. Чүге дээрге ону хавырып сайгарарының шиитпирин 1991 чылдың октябрь айда Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиуму болгаш Чазаа хүлээп алган. Тываның бүгү коммунистериниң партийжи дадывыр төлевириндең чыгдынган 18 млн. хире рубль оларның хууда өнчү-хөреңгизи боор, дедир эгиттинер ужурлуг.

Бо ужуражылгага Ш. Д. Ооржак бүгү партияларның болгаш политиктиг шимчээшкиннерниң деӊ эргелиинге доктаап, Тываның коммунистери боттарының өнчү-хөреңгизин дедир эгиттирип алыр эргелиг болгаш шынныг, чөптүг чорук тиилээр ужурлуг деп бодалын илереткен.

Бот-догуннаан Тываның улусчу намының төлээлери-биле ужуражылгага база республиканың политиктиг, экономиктиг амыдыралынга хамаарышкан айтырыглар көдүрттүнген. Улусчу намчылар бир дугаарында чер дугайында айтырыгны дүрген шиитпирлээр ужурлуун демдеглээннер. Бо талазы-биле (черни садар, саттазының дугайында) бүгү чоннуң референдумун эрттирерин олар саналдааннар. Чоннуң үзел-бодалы кандыг болур болдур, ону шак ынчаар Конституцияга быжыглаар. Республикада кем-херек үүлгедиишкиннериниң көвүдеп турарынга сеткил-сагыжының дүвүреп турарын Улусчу намның төлээлери илередип, дружиналар ажылын катап диргизерин сүмелээннер. Президентиниң болгаш Тываның Чазааның үндүрүп турары чарлыктары, доктаалдары эки-даа болза, чамдык чазак кежигүннериниң чедир ажылдавайн турарындан оларның элээн хөйү чогумчалыг боттанып, күштүг боор шыдавайн турар дээрзин база демдеглээннер.

Улусчу намчыларның көдүрген айтырыгларынга харыыларны Президент берип, Тываның экономиктиг бот-догуннаашкыны, социал хөгжүлдези дээш, оон болгаш Чазактың кылып чорудуп турар ажылдарынга бүгү талалыг деткимчени көргүзүп, кады ажылдаарынче кыйгырган.

Михаил ДУЮНГАР.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының он сески сессиязы

КИЧЭЭНГЕЙДЕ — ЧАЛЫЫ САЛГАЛДЫҢ АЙТЫРЫГЛАРЫ

Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының он сески сессиязының он үшкү хуралы бурунгу хүн дүъш соонда эгелээн. Тыва Республиканың Дээди Совединиң аграр болгаш экология комитединиң даргазы депутат **П. С. Кара-Сал** сөс алгаш, 1993 чылда Тыва Республикага көдээ ажыл-агый продуктуларының өртектериниң дугайында айтырыгны сессияга чугаалажыр саналды киирген. Депутаттар оон-биле чөпшээрешкен. Бо талазы-биле илеткелди Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы, көдээ ажыл-агый министри **В. С. Оюн**, эдериңчи илеткелди Тыва Республиканың Дээди Совединиң комитет даргазы **П. С. Кара-Сал** кылырын шиитпирлээн.

Сессия дараазында хүн айтырыын чугаалажырынче кирген. «Хөй-ниитиниң корум-чурумун хажытканы дээш административтиг харысалга дугайында» Тыва Республиканың Хоойлу төлевилелиниң дугайында илеткелди Тыва Республиканың Дээди Совединиң эрге-хоойлу политиказының комитединиң даргазы **Н. А. Ондар** кылган. Бо хоойлу төлевилелин чогаадып тургузарының эгелекчилери Тыва Республиканың Дээди Совединиң эрге-хоойлу политиказының комитеди биле Иштики херектер министерствозу болганын ол эгезинде дыңнаткан. Рынок экономиказынче шилчип турар үеде янзы-бүрү кем-херек үүлгедир, хоойлу-дүрүм үрээр чоруктарның саны сөөлгү үеде көвүдээн. Ылангыя ниитилелге улуг хора чедирер, хамаатыларны бастып дорамчылаар, ат-алдарын кудуладыр, хулиганнаар чорук кайда-даа өскен. Ооң хараазы-биле аар кем-херекти үүлгедип турарын илеткелчи чугаалаан. Эрткен чылдың он бир айларынга деңнээрге бо чылдың ол үезинде хөй-ниитиниң корум-чурумун үрээр чорук республикага 12 хуу өскен. Ажылчы чоннуң арагалаар чоруу көвүдээни-биле чергелештир ээзирик аар кем-херек үүлгеткен кижилерниң саны эрткен чылдан дыка өскен. Бо бүгү берге байдал Тываның ажылчы чонун дүвүредип турар, ынчангаш олар хөй-ниитиниң корум-чурумун үрээр чорукка удур демиселди күштелдирерин, корум-чурум үрээннерни эң-не шыңгыызы-биле хемчег алырын негеп турар. Ону барымдаалап көргеш, Тыва Республиканың Дээди Соведи «Хөй-ниитиниң корум-чурумун хажытканы дээш административтиг харысалга дугайында» Тыва Республиканың хоойлу төлевилелин ажылдап кылганын ол дыңнаткаш, ол документини депутаттар сайгарып көөрү-биле үлеп бергенин чугаалаан.

Хоойлу төлевилелинге хамаарыштыр илеткелчиден айтырыгларны депутаттар салып, чогуур тайылбырны алганнар.

Депутаттар **В. С. Салчак, Ч. Б. Монгуш, А. А. Каадыр-оол** болгаш өскелер-даа санал бергеш, хоойлу төлевилелин чогаадып тургусканың чүүлдүгзүнүп деткээш, ооң чамдык чүүлдеринге эдилгелерни, немелделерни киирген. Депутат В. С. Салчак удуртукчуларның, албан-дужаалдыг кижилерниң ээ-харысалгазын бедидерин чугулага көрген, чүге дээрге олар кем-херек үүлгедир чорукка удур демиселди чорударынга улуг салдарны чедирерин айыткан. Оон аңгыда хөй-ниитиниң корум-чурумун үрээн хамаатыларны торгап штрафтаар акша-көпеектиң санын көвүдедирин саналдааннар.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазының оралакчызы депутат **М. С. Козлов** сөс алгаш, Россия Федерациязының хөй-ниитиниң корум-чурумун хажытканы дээш административтиг харысалганы онаар дугайында Кодекизи бар болганда, бистиң республикага орта дөмейлешкек, ону дүжүрүп бижип алган хоойлунуң ажы бар бе дээрзиниң талазы-биле бодунуң бодалын илереткен саналды сессияга киирген.

Ол саналга депутаттар дораан-на удурланып, боттарының бодалдарын илереткен. Депутат **В. С. Салчак** база катап сөс алгаш, Дээди Советке бо хоойлунуң төлевилелин сайгарып, чугаалажып турда, М. С. Козлов ынчап чүге бодунуң бодалын илеретпээнин, чугаалаваанын шүгүмчүлээн. Илеткелчи **Н. А. Ондар** туруп келгеш, Тыва Республиканың бо хоойлу төлевилелин ажылдап кылып турган, Россия Федерациязының Кодекизин шуут олчаан чара бижип албаанын бүзүредип чугаалааш, бистиң республиканың онзагай байдалдарынга дүүштүр чогаадыкчы ёзу-биле хоойлуну тургусканын дыңнаткан. Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумунуң хуралынга бо хоойлунуң төлевилелин чугаалажып турар үеде М. С. Козлов бодунуң бодалдарын, саналдарын киирер ужурлуг турганын ол айыткан.

Депутат **Ч. К. Айыр-Санаа** саналынга хоойлунуң төлевилелин чүүлдүгзүнүп деткип турарын айыткаш, ындыг хоойлуну шак мындыг берге, хөй-ниитиниң корум-чурумун үрээр чорук көвүдеп турар үеде хүлээп алыры эң-не чугула болу бергенин чугаалаан. М. С. Козлов хоойлу төлевилелин тургузуп кылганынга удурланыр бодалын илередип турарын ол буруу шапкан. Амгы үеге эргежок чугула хоойлу төлевилелин ажылдап кылганын ол мактаан. Ылангыя Дээди Советтиң комитет даргазы Н. А. Ондарның эки ажылдаанын демдеглээн. «Хөй-ниитиниң корум-чурумун хажытканы дээш административтиг харысалга дугайында» Хоойлуну хүлээп алырга, ооң ужур-утказының талазы-биле тайылбыр ажылын Тыва Республиканың улус депутаттары боттарының округтарынга калбартып чорударын Ч. К. Айыр-Санаа саналынга чугулалап айыткан.

Хөй-ниитиниң корум-чурумун хажытканы дээш административтиг харысалганы онаар дугайында шыңгыы хоойлуну бистиң республикага хүлээп алыры эргежок чугула болу бергенин депутат **Г. Ч. Ширшин** чугаалааш, сессияга киирип келген хоойлу төлевилелин деткээн. Хөй национал кижилер ажылдап, чурттап турар бот-догуннаан республиканың онзагай байдалдарынга дүүштүр хоойлу төлевилелин ажылдап кылганын айыткан. Бо төлевилелди ындыг-дыр, мындыг-дыр деп турбайн, шуут хүлээп алырын, ында чаа чүүлдер барын, Россия Федерациязының Кодекизин үреп, хажытпайн турарын депутат демдеглээн.

Хоойлу төлевилелинге хамаарыштыр депутаттар **Б. Ч. Монгуш, Х. Д. Монгуш, С. И. Ильенков, Ч. Х. Хертек, П. С. Кара-Сал, А. Д. Тюлюш, К. Ш. Ялаков** болгаш өскелер-даа саналын берген. Олар хөй-ниитиниң корум-чурумун үрээннерге административтиг харысалга онаарының эргежок чугула болу бергенин айыткаш, хоойлуну хүлээп алырын бир эп-сеткилдиг саналдаан.

«Хөй-ниитиниң корум-чурумун хажытканы дээш административтиг харысалга дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң төлевилелин чүүлдер аайы-биле сайгарып чугаалашкан соода, Хоойлуну күштүг кылдыр сессия хүлээп алган. Хоойлуну солуннарга парлаан хүнүнден бээр амыдыралга боттандырып эгелээр.

Автотранспортка чүък сөөртүрүнү болгаш өске-даа ажыл-чорудулганың база автотранспорттуң хандырылгазы-биле холбашкан чорудулганың чөпшээрел бижиинин (лицензияның) чурумун хажытканы дээш административтиг харысалганы тургузар дугайында Тыва Республиканың Дээди Совединиң доктаалының төлевилелин сессияга чугаалашкан. Бо талазы-биле дыңнадыг тайылбырны Россия Федерациязының транспорт инспекциязының Тыва Республикада салбырының начальниги **М. Э. Оюн** кылган. Айтырыгны Тыва Республиканың Дээди Совединиң Улус ажыл-агыйының экономиказының комитеди эки белеткеп албааның барымдаалааш, дараазында хүнде чугаалажыры-биле сонгаарлаткан.

Сессияга янзы-бүрү айтырыгларны чугаалашкан соонда ол хүн ооң-биле ажылын дооскан.

* * *

Январь 13-те, даштын 43 градус соокта, улустуң «эрги Чаа чыл» дижир хүнүнде Дээди Советтиң Кызылда болуп турар сессиязы ажылын Тывада хуужудулга чектериниң талазы-биле тургустунган байдалдың дугайында анализ-биле эгелээр ужурлуг турган. Ынчалза-даа ол айтырыгга дыңнадыг-илеткел кылыр турган харысалгалыг кижи — республиканың күрүне өнчүзүн эргелеп-башкарар комитединиң даргазы Я. В. Сарбааның келбээни-биле дараазында айтырыгже кирер ужурга таварышканнар. Чазак кежигүнүнүң ол дугайында биле тура-ла, сессияның ажыл-чорудуунга ындыг-ла тоомча чок болганынга таарзынмааның ДС-тиң Даргазы К. А. Бичелдей болгаш депутаттар илереткеннер.

Сураа ийи чыл ажыр белеткеттинип келген төлевилел — «Тыва Республикада күрүнениң аныяктар политиказының дугайында» ТР-ниң хоойлузунуң сайгарылгазынче парламент кирипкен. Ук айтырыгга хамаарыштыр ДС-тиң эрге-хоойлу политиказының комитединиң даргазы **Н. А. Ондар** дыңнадыг кылган. Ол төлевилелди комитетке болгаш эдилге комиссиязының анализтеп көрүп турганының үезинде саналдаттынган немелделерни, эдилгелерни хоойлунуң чүүл аайы-биле дыңнаткан.

ТР-ниң Президентизиниң чөвүлекчизи **А. С. Санчат** болгаш ДС-тиң социал политика комитединиң даргазы **Э. Х. Ооржак** Н. А. Ондарның дыңнадыынга улуг эвес немелделерни киирип чугаалааннар. Чөөн-Хемчиктен депутат **Б. Ч. Монгуш** ук хоойлуга аныяктар албан ажылдаан турар ужурлуг деп чүүлдү бижиири чугула деп саналдаан. Депутат **А. И. Семенов** бүгү-ле бүдүрүлге черлери, организациялар ап турар орулгазындан 0,1 хуу акша-төгерикти аныяктар программаларының Фондузунче киир санаар хүлээлгелиг деп айытканын таарымча чок деп санап, албадаашкын чокка орулгазындан ынча хууну Фондуже **киирип болур** деп эде кылырын саналынга чугаалаан. Бо ийи санал талазы-биле төлевилелдиң сайгарылгазының үезинде элээн улуг чугаа үнген.

Парламент дараазында аныяктар дугайында хоойлу төлевилелиниң **чүүл аайы-биле** сайгарылгазынче кирген. Маңаа улуг чугааны аныяктар программаларының Фондузунче чеже хуу акша-төгерик киир санаарыл деп айтырыг болдурган. Маңаа бодалдар аңгы-аңгы болуп тургулаан. Адак соонда саң-хөө сайыдын дыңнаар дишкеш, К. Д. Ондарны сессияже чалааннар. Нарын саң-хөө айтырыгларын канчаар чугаалажып турганнарын маңаа тодаргай киирерге, ол номчукчуларга ындыг-ла сонуурганчыг эвес болуп болурун барымдаалааш, хоойлу төлевилелиниң 6 чүүлүнге депутаттарның хүлээп алган шиитпирин маңаа дыңнадып каалы: бүдүрүлге черлери өнчүзүнүң хевиринден хамаарылга чокка аныяктар программаларының Фондузунче ап турар орулгазындан 1,5 хуупу кирер хүлээлгелиг.

Бо чугаа болуп турда, мурнуку, комсомол турар шагда, ындыг-ла өөрүнчүг эвес дуржулганы сактып келгеннер: ынчан күрүнеден «улуг акызы — СЭКП-ден» ап турган дузаламчы акша-төгерикти бөдүүн комсомолчулар эвес, а үстүнде турган комсомолчу даргажыктар ажыглап, аайлап турганнар болгай. Ам ындыг чүүлдү болдурбас херек.

Хоойлу төлевилелин ёзугаар Тыва Республикага ам база бир министерство — Аныяктар херектериниң талазы-биле министерство тургустунар. Оон штады — 9 кижи, ынчаарга район бүрүзүнге ук министерствонуң үш-үш ажылдакчылыг килдистери база турар — ниитизи-биле республикага аныяктарның «бажынга» 70 ажыг «портфельдиг даргалар» турар байдалдыг. База бир ындыг удуртукчу-башкарыкчы структураны тургузуп алырга, ооң үре-түңнели, ажык-дужүү та кандыг болур чүве, оозун үе көргүзер ыйнаан.

Дем үстүнде чугаалааныывыс ёзугаар, база бир маргыштыг болган айтырыг — аныяктарны ажылдаарынга хүлээндирер бе, азы ол кижиниң бодунуң хостуг эргези болур бе дээрзиниң дугайы болган. Чамдык депутаттарның бодалы-биле, хоойлуга аныяк кижи бүрүзү албан ажылдаан турар ужурлуг деп дорт бижип каары чугула болуп турар, а өскелерниң санап турары-биле алырга, амгы рынок үезинде кижиниң ажылдаарын канчап албадаарыл, ылаңгыя ам чер бүрүзүнде кызырылдалар чоруп турар, оон аңгыда шак ындыг албадаашкын кижиниң эргелериниң дугайында бүгү делегей документилерин ёзугаар чөптүг эвес, ол дээрге эрги социалистиг принциптерге үндезилеттинген чүүл болуп турар.

Чижээ, депутат **Г. Ч. Ширшин** кандыг-даа хоойлуну хүлээп ап тура, республиканың онзагай байдалдарын өөренип көөр ужурлуг бис, ынчангаш бисте ажыл-ишче хаара туттунмаан болгаш чер кезимелдээр, ажылдаарынга туралыг эвес аныяктар бар болган чүве төлээде, бо хоойлу-биле аныяк кижи бүрүзүн күш ажылче хандыдар ужурлуг бис деп саналдаан. «Аныяк кижи бүрүзү хөй-ниитиге ажыктыг ажылды кылган турар ужурлуг» деп бижип-даа кагза ында багай чүү боор деп, ол бодунуң бодалын илереткен.

Хурал даргалакчызы **М. С. Козлов** амгы өскерлиишкин турар үеде кижиниң ажылдаар-ажылдавазын хоойлу ёзугаар албадаары эргижирээн туруш-тур дээр хөөнү-биле депутат **А. И. Ванжадан** сагындырыг база алган. Ол: «Силер бодуңарның эргенер-биле залга бодалыңар албадап, ыйыдыдышкын кылбайн, көрүнер» дээн.

Аныяктар дугайында хоойлу төлевилелиниң сайгарылгазының үезинде «азырадыкчыларны өстүрүп, чымчактаашкынныг байдалдарны хөлүн эрттир тургускан херээ чок» дээн утказыг репликалар база эвээш эвес болган. Ылаңгыя ол талазы-биле аныяк кижиниң үстүкү назы-харының дугайында чугаа болуп турда, көскү илерээн. Чамдык депутаттар төлевилелде айытканын ёзугаар аныяк кижиниң үстүкү хары 30 болур дээрге, өскелери — «салдыг эрлер» апаргыже чиигелделер ап-чип, азырадып кээр бе дишкеш, ооң харын 25-тен «өстүрбес» деп-даа турдулар. Маңаа депутат **В. Ф. Чадамбаның** 28 хар деп саналдааны улуг рольдуг болган. Бадылап-бадылап келгеш, депутаттар аныяк кижи кылдыр санаттырар назы-харын 28 деп доктааткаңнар. Маңаа **М. С. Козлов** база туттунуп шыдавайн, «Комсомолчу чалыы назын бодунуун алган ышкажыл» деп «балдырлай» каапкан.

Аныяктар дугайында хоойлу төлевилелинде аныяктарның эргелериниң дугайында бир бүдүн чартык, барык ийи арыы чыгы тодарадып бижээн, а хүлээлгелери — чүгле чартык арын болуп турар. Олар хүлээлге деп чүве билбес болур ужурлуг чүве бе, чүгле боттарынга чиигелделер негээр дээн утказыг репликалар база зажок үнгүлээн.

Шак ынчаар-ла Хоойлунуң 9 чүүлүнге чаңгыс аай бодалга кээп шыдавайн, депутаттар маргыжып турар аразында, дүштеки чапсар үези чедип келген.

Таан-оол ХЕРТЕК.
Надежда ЭРГЕП.

ЭҢ-НЕ КЫСКАЗЫ-БИЛЕ

АТ ДЭЭШ ЧЫЫЛДА

Россияның Дээди Совединиң Президиуму «Россия болгаш Россия Федерациязы деп аттарны база оларга үндезилеттинип тургустунган сөстер каттыжыышкыннарын ажыглааны дээш чыылда дугайында» сайгарылгага чаа киирттинген хоойлу төлевилелин чедир ажылдап кылыры-биле комитеттерже база комиссияларже чоруткан.

Ол сөстерни боттарының аттарында ажыглап турар шупту бүдүрүлге болгаш албан черлери, организациялар ол төлевирни төлээр ужурлуг. Ындыгларга күрүне эрге-чагыргазының федералдыг органнары, РФ-тиң Төп банкызы, федерация бюджетинден акшаландыртынып турар бюджет организациялары, ооң-биле кады бүгү-российжи кылдыр бүрүткеттинген политиктиг партиялар, профэвилел, шажын болгаш хөй-нииты каттыжыышкыннары хамаарышпас.

ХУУЖУТТУНГАН ОБЪЕКТИЛЕРНИ АЖЫГЛААРЫ

Россия Федерациязының Президентизи Борис Ельцин «Хуужуттунган бүдүрүлгелерниң социал-культура болгаш коммунал-амыдырал хандырылга объектилерин ажыглаарының дугайында» Чарлыкты үндүрген. Ол дугайында Россияның Президентизиниң парлалга албаны дыңнаткан.

Чарлыкта ол объектилерни хуужударының чуруму болгаш хуужуттунмас ужурлуг черлерниң даңзызы тодараттынган. Хуужуттунган соц-культхандырылга объектилери ажыглаттынар сорулгазын өскертпес: баш дүгү кыргыыр чер — баш дүгү кыргыыр чер, хеп чуур чер — хеп чуур чер боор болгаш өскелер-даа шак-ла ол хевээр артар ужурлуг.

ЧАА КОМИТЕТ

Россия Федерациязының Президентизи Борис Ельцин Россия Федерациязының Аъш-чем болгаш болбаазырадылга үлетпүрүнүң талазы-биле комитедин тургузар дугайында Чарлыкка ат салган.

Ол-ла чарлык-биле чаа комитеттиң даргазынга Магомедтагир Абдулкасиров томуйлаттынган.

РЕФЕРЕНДУМ ЭРТТИРЕРИНГЕ

Россия Федерациязының Дээди Совединиң Президиуму «1993 чылдың апрель 11-де Бүгү-российжи референдумун эрттирерин хандырар талазы-биле хемчеглер дугайында» доктаалдың төлевилелин чугаалажып көрген.

Референдумну апрель 11-де, улуг-хүнде эрттирерин чарлаары төлевилелде көрдүнүп турар. Ону эрттирериниң талазы-биле бүрүн эргелер Россия Федерациязының улус депутаттарын соңгуурунуң талазы-биле Төп соңгулда комиссиязынга онааттынар, а Россияның Чазаа ооң материал-саң-хөө хандырылгазының айтырыгларын шиитпирлээр ужурлуг. Ол документини сайгарып көөрү-биле Россия парламентизиниң аддыгы сессиязынга киирери көрдүнүп турар.

Көдээ ажыл-агыйкилдизиниң почтазындан

ШАТТА ХОЙЖУ БРИГАДАДА

«Тээли» совхозтуң Шат хойжу бригадазының бригадири Сергек Чугдурович Маңнараага ужурашкаш, малчыннарның кайы хире кыштап турарын сонуургап айтырдым.

— Бистиң Шат хойжу бригадазында 5600 хой 25 коданда үстүнген, ооң иштинде 2800 баш хой төрүүр. Ниити-ле-биле чугаалаарга, малчыннар бо кышка багай эвес белеткелдиг кирген. Малчыннарның аразында кызымак ажылы-биле чонунга мактаан, ажылы эки диртип чоруурлар база бар. Ындыгларның бирээзинге Олег Опакай хамааржыр. ол эрткен чылын төрүүр 100 баш хойдан 90 хураганны камгалап алган, бир хойдан 1,5 кг дүктү кыргып ап, совхозтуң эки көргүзүглүг хойжузу болган. Ынчангаш ол республика Наадымынга киржип чорду. Хойжу бодунуң күжү-биле Эдер-Куйда сиген, тараа шөлүнде суггарып ажаап турар черинден 20 ажыг тонна медениң чаагай түжүдүн кезип белеткээш, Доора-Шат деп черде кыштаанда аппарып, сараатап алган. Оон аңгыда көк сулазы база арбыы. Кыштаг-хораазын база үлегерлиг кылдыр сеп-теп белеткеп алган. Боттары бажыңда чурттап орарлар.

Өг-бүлениң херээжен ээзи Лариса база аажок ажылгыр, кежээ, ынчангаш оларның ажыл-ижи бүдүнгүр. Аныяк өг-бүле малчыннарның мурнакчы диртип турары таварылга эвес — дигеш, чугаавысты уламчылап, мындыг чүүлдерни немей чугаалады.— Ол ышкаш хоочун малчыннар Карим Чүдүк, Мөңгүн-оол Аптыы олар база кызымак улус, мал чемин четчир кылдыр белеткеп алыр дээш аажок кызарлар.

Малчыннарның амыдырал хандырылгазының айтырыы база чугула чүүлдерниң бирээзи болгай. 25 коданның кыштагларының 4-үнде бажың чок. Ынчангаш ынча өг-бүле өглерде чурттап олурар. Акша-шалың айтырыы база парыыдай бээр-дир, малчыннарның шалыны үш ай хире үнмээн. Ындыг байдал элээн берге апаар-дыр. Автосадыг малчын аалдарны кезип чоруп турза-даа, акша-төгерик чогундан, бараанарны олар садыгжыдан чээлиге ап турар. Ам канчаар, ындыг-даа арга-биле байдалдан үнүп турар мындыг. Шатта Дондуп Хертек, Эдер-Куйда Бадыргы Хертек олар суг-суггатты үзүктел чок чедирип турар.

Седип ИРГИТ.
Бай-Тайга район.

ТӨГЕРИНИҢ ОРНУНГА

Багывыс чугаалаайн— бачыывыс арыгай аан. Улуг кажага таваржы-таваржы, ал-боттарывыстың аъш-чеминге хереглээри-биле чер ыраандан эккелген улуг өртектиг «Минтай» дээр балык консервалазын садып ап турар бис. Арнында-ла ооң амданы чок болдур эвеспе.

Тожунуң, Кунгуртугнуң, Сүт-Хөлдүң кадыргылары — бода ол районнарны хандырып шыдавас эвес аан. Оон аңгыда база-ла улуг өртек-биле кукуруза үрезини садып алыр болгай бис. Ооң узап кезези, таарышпазы сериин тайга-эдээ районнарының чамдык девискээрлеринге ажыы, херээ чүл?

Кукурузаның үрезинин ажыглаар кылдыр Тывага үнмезин билир бис. Ынчангаш куруг артлазы-биле үрезин садып алыр апаар.

Арат ажыл-агыйлыг эш-өөрлерге сүмем мындыг: тараа, сула, арбай тарааны кедилиг. Оон-биле кады суггаттыг черлерге тарымал сигеннер, меде тарып ап, оларны оът-сиген, чашпаннар, шагар-оът, меде-биле согажалап тургаш, силос кылып зарын күзээр-дир мен. Шагар-оът эм шынарлыг болурундан аңгыда, тус-тус девискээрлерге бок үнүштерни арыглаарынга база дузалаар.

Ай бир сүмелексээн чүвем болза Каа-Хем районда Ильинка суурда ышкаш, колхозтар база совхозтар девискээринге бичии суг моондактары, хөлбектер кылып алгаш, дээрбелер долгадырындан аңгыда орта өзүген балыктарны салып киргеш, уруглар садиктеринге, столоваяларга, школаларга чүге ажыглап болбас деп. А харын хаван, дагаа өстүрүп алырынга-даа ажыглаай-ла.

Бодап орарга, кылып бүдүрүп алыр бүгү-ле чүүлдеривисти өскээртен улуг өртек-биле садып ап, каражага таваржып турарывыс шын-дыр ийин. Төгериниң орнунга амзааны дээре дээри ышкаш, бистер чамдык аъш-чем аймаа-биле, ылангыя тараа-биле боттарывысты хандырып шыдаар бис. Өстүрүп, ажаап алган курлавырывысты кайы хамаанчок чашканнай бербейн дээрим ол.

Чазын тараа чаштырылгазының үезинде, кандаашкын болуп, шаптык када берзе, халас үе эрттирбейн, куруг силос оңгарының цементилеп каан дүвүнге, азы хой чуур куруг оңгарга тараадар үрезинин ургаш, чүгле көзүлбес кылдыр сугдап куткаш, орта хондургаш эртенинде шуптузун чаштырып кааптыңар, ол-ла. Үрезинниң бодунуң синирип алган шыгы ооң өзүп үнеринге улуг дузаны чедирер чүве. Мен көк сула тарырда ындыг мен, суурум чону билир. Сула, көк-тараа ийи хонгаш хөрзүнден бакылап үнүп кээр чүве. Шүүдүн бодаан херээ чок. Кылыр ажылда белен чүве турбаан, аныяк өскеннерге-даа үлегер-чижек болур-ла ыйнаан.

Борис ДОНДУК-ООЛ.
Кызыл хоорай.

Ырак-узак, кыйыг черлер

БИР КӨДЭЭ СУУРДА

Бии-Хем районда озалааш болгаш кыдыг суурларның бирээзи — Тарлаг болуп турар. Суур район төвүнден элээн кыйыг черде турар-даа болза, олче Кызылдан барган автобус бир хонгаш-ла чедип, аргыштырылганы шаа-биле чорудуп турар. Чогум суурнуң социал амыдыралын алыр болза, Билелиг, Ленинка болгаш Хүт суурлардан ыракта дээре, электри чырыы доктаамал бар, орук-чирик багай эвес, суурда садыг-магазин чонну аъш-чем болгаш үлетпүр бараанарыбиле хире-шаанда хандырып турар. Ортумак школа, улуг эвес эмнелге, Культура бажыңы болгаш оон-даа өске албан черлери ажылдап турар.

Аңаа ажыл-албан айы-биле чорааш, баштай суурнуң көдээ Культура бажыңынга кирдивис. Ол эргижирээн-даа болза, иштики фойези болгаш көрүкчүлер залының чылыы хөлчок. Чамдык черлерге деңнээрге, сандайлары орбак-самдар эвес. Ындыг-даа болза сценаның мурнунде азып каан кино экраны аргажок эргижирээн болгаш каш-даа черде орбак-самдар, чамап турган. Бажыңның чамдык соңгалары чок, ону шилдеп каарга чамдык оор кижилер ужуруп аппаар дээрзин ооң директору Лидия Донгураковна Кыргыс хомудап чугаалап турду. Ооң иштики болгаш даштыкы ханалары дыка берге байдалда туруп турар. Ылангыя артыы талазында кино будказы кол корлустан шуут адырлып кээп дүжер дей берген. Ынчангаш ону районнуң өртке удур албанының ажылдакчылары моон мурнунда хаглап турган. Ынчалза-даа чонну, ылангыя аныяктарны канчаарыл деп айтырыг дарый тургустунуп келген. Ынчангаш көдээ Культура бажыңын ооң ээлери база катап боттары ажыдар ужурга таварышкан.

— Мону ажылдатпаска аныяктар хостуг үелерин каяа-даа эрттирерин аайын тыппас-тыр, харын-даа өске суурлар кезип, арагалап, кем-херекке-даа кирип болур хире апарды. Ынчангаш ажытпас арга чок болдувус—деп, Лидия Донгураковна дүвүрел-биле чугаалаар чорду.

Шынап-ла, көдээ суурнуң чаңгыс-ла борбак аныяктар одаан хаап кааптарга, чүнү кылырыл?

Көдээ Культура бажыңында библиотека доктаамал ажылдап турар. Ында бо хүннерде 11 муң ажыг аңгы-аңгы темаларлыг ном фондузу бар. Чаа номнар чоокка чедир кээп турган. Ынчалза-даа бо хүннерде чаа чүү-даа немешпээн. А чогум келир чылдың солуннарын болгаш журналдарын ында хөйнү чагыткан дээрзин ооң эргелекчизинден билип алыр аргалыг болдувус. Ол дээрге «Шын», «Тувинская правда», «Тываның аныяктары», «Молодежь Тувы» болгаш «Комсомольская правда», «Сельская жизнь» солуннарны, херээженнерге болгаш көдээниң аныяктарынга таарыжыр журналдарны, өг-бүле амыдыралынга тураскааткан сеткүүлдерни элээн чагыткан болду. Бо талазы-биле багай эвес чорду.

Суурнуң Культура бажыңында бо хүннерде чүгле 3 кижи ажылдап турар; Лидия Донгураковнадан аңгыда, уран чүүл удуртукчузу, Кызылдың уран чүүл училищезинге өөренип турган аныяк специалист Мурат Ондар болгаш бир аштакчы бар. Олар чурттакчы чонга концерттерни болгаш көрүлделерни база оон-даа өске культура хемчеглерин организастаар дээш бар аргаларны ажыглап турарлар.

Суурда холушкак бараннар садып турар чаңгыс магазин бар. Ында хүн-бүрүнүң бараанарындан хлебти, макарон кылыгларын, крупаларны болгаш өске-даа херегле бараанарын садып турар.

Хлеб өртээ 15 рубль, а чамдык үелерде бедик сорттуг далгандан быжырган хлеб 21 рубль болуп турар. Ону чон дөмей-ле садып ап турар чорду, а албас арга чок. Суурнуң чону чогум эът болгаш картофель талазы-биле ажырбас дээрзин бистиң ужурашканывыс чамдык улус чугаалап турду. Шынап-ла, кудумчуда ында-мында хайдынган хаваннар болгаш бода мал хөй чорду. Салбыр «Өөк» совхозка хамааржыр. Бо чылын тараа база чүгээр болган дээрзин чурттакчылар чугаалажып турду. Ынчангаш моон алгаш көөрге, Тарлаг суурнуң чону бо кышты ажа бээринге бузурелдиг болду.

Виктор КАРА-САЛ.

ЧУРУКТАРДА: суурнуң кудумчузунда; көдээ Культура бажыңының ажылдакчызы Л. Д. Кыргыс.

Ондар **ОХЕМЧИКТИҢ** фотолары.

ЫРАККЫ КАРА-ХӨЛДЕ

Бай-Тайга районнуң «Кара-Хөл» совхозтуң малчыннары кыштаглаашкынны үре-түңнелдиг эрттирерининң бүгү-ле аргаларын ажыглап ажылдап турарлар. Ынчангаш кыштаглаашкын бо хүннерниң байдалы-биле алырга, чүгээр эртип турар. Ажыл-агый бо кышка мал чеминге 2080 тонна сигенни белеткээн турган. Оон аңгыда малчын өг-бүле бүрүзү боттарының күжү-биле сигенни белеткеп ап, кезип алган.

Кара-Хөл чоогунда Даг-Аразы деп черде кыштап турар төрүүр хой кадарчызы Владимир Чүлдүм 32 тонна, Даштыг-Хөлде төрүүр өшкү кадарчызы Киим-оол Херел-оол, Сукпакта хоочун хойжу Чадамба Иргит олар тус-туста 19-19 тонна сигенни боттарының күжү-биле белеткээш, кыштаанда күзүн-не сараатап алганнар. Ырак-узак коданнарда чурттап турар малчыннарның аъш-чем хандырылгазында, малчын коданнарга суг-суггат чедирилгезинде үзүктелиишкин болбайн турар.

• • •

Дапсы-Аксы суурда клуб, школа, уруглар албан черлери, эмнелге болгаш өске-даа албан черлери кышка чөрле багай эвес белеткенген. Одалга системаларын баш удур хынап, септелгезин чоруткан. Ынчалзажок ол талазы-биле ам берге боор турар чүүл — хөмүр-даш сөөртүлгезиниң айтырыы боор турар. Кывар-чаар материалдарының, артык кезектерниң өртээниң талыйтыр өскениинден совхозтуң бюджет-балансызынга бергедээшкиннерни тургузуп турар. Ылангыя школаның хөмүр-даш сөөртүлгези үзүктелип турар. Орук-чирик база багай. Чоннуң ынай-бээр аргыжылгазы база нарын айтырыг боор турар. Ооң-биле кады суурда электри чырыын чогумчалыы-биле шиитпирлээр дээш каяа четпээн, кандыг даргаларга, депутаттарга айтырыг тургузуп кирбээн, бараалгаваан дээр. Ынчангаш орук, харылзаа айтырыын республика деңнелинге тургузарын, шиитпирлээрин кара-хөлчүлер дилеп турар.

Седип-оол ИРГИТ.

Номчукчунуң хомудалы

Кызылдың пассажирлер аргыштырар АТБ-зиниң начальниги В. В. **БОЙКОНУҢ**,

Кур-Чер көдээ Советиниң даргазы Б. Ч. **ХОВАЛЫГНЫҢ**,

Суму чагыргазының даргазы К. Д. **ОЮННУҢ**

КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

ЧҮГЕ ӨСКЕРЛИ БЕРДИ?

Кызыл районнуң «Тиилелге» болгаш «Шамбалыг» совхозтарының аразынга автобустар моон мурнунда хүннүң чоруп, пассажирлерни ынай-бээр аргыштырып турду. Хүнде артында-ла ийи катап: эртенгизи —8 шак 15 минута, кежээкизи — 17 шак 30 минута турда Кызылдан үнүп турда, бистерге, орук кижилеринге магалыг-ла турду.

Ынчалза-даа эрткен 1992 чылдың сөөлгү айларында ол автобустарның чоруур расписаниези өскерилгеш, чүгле воскресенье болгаш понедельник хүннеринде артында-ла кежээки рейс кылыр апарды. Мону кымның мынчаар өскерткенин бистерге, чонга билдинмес боор турар. Автобустарның чоруур үе-шагын өскерткениндеи ажыл-херээн бүдүрүп алыр дээш Кызыл кирер апарган таварылгада бергедеп тур бис.

Автобустарның чоруур үе-шагы, хүннери чүге өскерли бергенин биске тайылбырлап берип көрүнер, даргалар.

Чыргал-оол ОНДАР.
Кур-Чер суурнуң чурттакчызы.

ДУГУРЖУП АП БОЛУР ХИРЕ

Улуг-Хем районнуң ажыл-агыйлары бо чылын мал чемин, ылангыя чайгаар үнген болгаш хөй чылдыг сигенни белеткээр талазы-биле эки ажылдаан деп чугаалап болур. Ажыл-агыйларның директорлары-биле болгаш көдээ Совет даргалары-биле чугаалажып көөрге, сиген бо кыжын чедер болгаш артар дээрзин демдеглээр болдулар. Ылангыя «Ийи-Тал», «Арыг-Бажы», «Чааты», «Торгалыг» болгаш «Арыскан» совхозтарның сигени артыкшылдыг.

Амгы үеде ол районда мал кыштаглаашкынының ниити байдалы эки. Ол ындыг-даа болур ужурлуг. Чүге дээрге күс чылыг болган, хар мурнунда чылдарга бодаарга, орай чагган, районнуң девискээринде хар чука.

Районда малчын коданнарже болгаш сүт-бараан фермаларынче мал чеминиң сөөртүлгези массалыы-биле эгелээн. Оруктар кыдыында сараат-сараат сигеннер чанында тележкалар сөөрткен тракторлар сиген чүдүрген турарын бо-ла көрүп болур. Ооң база бир херечизи —орук дургаар төгүлген сигенни көөрге-ле база илден.

Шак мындыг чүүлдерни «Арыг-Бажы» совхозтуң сүт-бараан фермазынче баар орук дургаар көрүп болур. Торгалыгже баар орук ийинде хөй сараат сигенни бөлүк тракторлар чүдүрүп турар. Ыңаар баар орук дургаар төгүлген сигенни көөрге харааданчыы кончуг.

— Шаандагы ышкаш шанактыг аъттыг болза, бо орук дургаар төгүлген сигенни чыып, чүдүрүп алыр болза, кандыг-даа шүүдел чок, магалыг-ла-дыр дижип-даа чордувус.

Ол дугайын Торгалыг суур чагыргазының даргазы О. К. Домбаага чугаалады.

— Черле ындыг чүве. Ам ол орукка бир тракторну совхоз тургузуп каар улус. Ол трактор бир чүдүрүкчүлүг болгаш ол сигенни чыып чүдүрүп эккээр чүве —деп чугаалады.

Шак ынчаар кылыр боор дээрзинге идегеп, чөпшээрештивис.

Ынчангаш мал чемин чедир белеткеп албаан, сиген херег-лээр районнарның ажыл-агыйлары Улуг-Хем районнуң ол совхозтарындан садып ап, дугуржуп болур хире.

(Бистиң корр.).

ХООРАЙДАН КЕЛГЕН МАЛЧЫННАР

Анчы кижи Тожунуң Өре-Челе тайгазының бажында буур, булан одарлаар ийден эрап делегей «сартыы» дилеп, арга бажынга үнүп келген. Туманныгда чүве тода көзүлбес, топтап көрүп турарга, тас доңгулдан буур хевирлиг чүве кылаштап бадып орган. Анчы биле аның аразында чаңгыс улуг пөштүг, тас дөң бар, таптыг-ла аңаа душчуртур дээш чүгүрүпкен. Боозун база тударынга белеткеп алгаш, дөң бажындан харап көөрге, адыг бо тура халып келген. Анчының куйгазы хаванга чыырлып келгеш, олуза көжүй берген. Ооң караанга өлүмнүг сүртээшкининң чурумалдары кинода дег шывалай берген. Таакпы тыртым хире болганда, адыг шавыштыр олуруп алгаш, караан уже-биле хыйыртап каап, кижи арнынче тулдур көрбес болган. Анчы шимчеш дээрге-ле, адыг калыыр дей бээр. Чартык шак хире үе эрте берген. Анчы оңгарлып кээп, «адыгны аткан дораан карак чивеш аразында ол черинден чайлаар» деп улустуң чугаазын сактып келген. Чеже оон-биле хыйыртажып олурар, кеп-хенертен беш аттынар ан боозу-биле адыгның хөрээнче дирс кылгаш, куду алзы шурай берген. хая көрнүп кээрге, анчының олурган черинде даг-иргек паш аксы дег ширикти оя соккаш чажыпкаш, ийин тоорту халаан. соондан боолааш, ажыр аткан, адыг ээй соккаш, дедир келген, анчы чанында улуг пөштүң артынче халый бээрге, соора часкааш, алгы-кышкы-биле аргаже дуккуртуланып кире берген.

Анчы ооң чүгүргеш, хем иштинде өртеп каан аъдын мунупкаш, одаанга сыр мана-биле чиварээп келген. Эжи: «Чүү болду?» - деп айтырарга, бирээзи чүве чугаалап чадап каан, чүгле эрни бырланнаар, холдары сирилээр болган. Суг ижиртип тургаш, арай боорда оожургадып алган. Чүү болганын билип алгаш, дуржулгалыг улуг анчы арга бажынга келирге, кончуг улуг даг-иргек ушкан чыткан. Ок ооруундан киргеш, үттүг-чан бажындан үнген болган.

Анчы ол хевээр аңнавастаан. Ынчан 1974 чыл, анчы 20 харлыг турган. Ол кымыл дээрзин, өг-бүлезин, ажыл-херээн номчукчуга таныштырайн.

Ол болза, чурукчу Биче-оол Лопсанович Долумалаар-дыр. Амгы үеде ажы-төлүнүң авазы Галина Сандый-ооловна-биле Каа-Хем районнуң «Бурунгаар» совхозтуң малчыны Серекмааның дузалакчылары болуп ажылдап турарлар. Бир оолдуг, бир кыстыг. олары Галинаның угбаларында.

Рынокче шилчээн бо үеде аныяктарны мал ажылынче хаара тудар деп сорулга салдынган болгай. Ону барымдаалааш, Серекмаа кадай эрткен чылдың күзүнүнде Кызылче хап киргеш, күрүне филармониязының ырлажкызы Галина биле чурукчу Биче-оолду бодунга дузалакчы малчыннар кылдыр дугуржуп эккеп алган.

Күш-ажылга кызымак, кежээзин аныяктар дораан көргүзе бергеннер. Улуг малчынның ону-мону кыл дээнин манавас, боттары-ла баш миннип ажылдай бергеннер. Алыс угундан малчын улустуң оглу, кызы болган малга эптиг кончуг.

Эрткен чылдың ноябрь ай үнүп келгеш турган. Казанак бажыңының кара шалазы чок, соогу кончуг боорга өгже көжер дей бергеннер. Биче-оол өгнүң изиг-демирин ап каапкаш, туүйбу-биле бичии печка кылып үндүрүпкен. Ооң чылывын, шевергин, чаражын улус кайгаар. «Чурукчу кижи каяа печка кылып өөренип алган сен?» деп айтырарга, дорт харыылаар хөңнү чок. «1968 чылга чедир «Кызыл үлетпүр тудугга» бызанчы-бетонщик болуп ажылдап, школага күш-ажыл башкылап-даа турган мен» деп каар. «Канчап чурукчулай бердиң?» дээрге, «Кызылдың уран чүүл училищезин дооскаш, уран чүүл школазынга башкылап, чурулга мастерскаязынга чурукчулап турдум» дээш, дүрген-не дезерин оралдажы бээр.

Бо кыжын хар чартык метр чыгыы дүшкен. Хойну улуг харга «эжиндирип», кадарып-ла турар. Галинаның улуу келгенде хоюн даг хөрээнге үндүре бээрге, кастынып оъттай бээр. кадарчы өткүт үнү-биле узун, суук ырларны, опералардан ария, романстарны хаяларга чаңгыланчыр бадырыптар, ынчан харамдыгып оъттап турган хойлары көрүкчүлер апаар, баштарын көдүрүп кээп таалай берген ышкаш кыңны бээрлер.

Ынчан Чаа чыл бүдүүзү турган. Менгити Кызылга чок апарган дуңмазын ажаашкаш келген. Аныяк малчыннары ооң ажыг-шүжүүн үлежип, таакпылашкаш, чеменген соонда, Серекмаа шала мунгаргай медээ база дыңнаткан:

— Совхозувус директору чоруткан-на болгай.

— Па, кажан чорта бергени ол?

— Чортуп эвес аан, чоруй барган, өскээр чугаалаарга, ажылындан халажы берген кижи-дир ийин. Мындыг дүлей ашак болдур ийин мон — дээш каттырыпкан, өскелери база улашканнар. Чаңгыс Менгитиниң арны ширин хевээр бодунга чугаалаан:

— Кыш ортузунда удуртукчу кадрлар солуп деп чүвени кайын тып алган даргаларыл бо, барып-барып совхоз директоруң аан. Бо берге үеде мал-маганны канчап кыш эрттирерининң дугайында ооң бажының иштинде бижиттинмээн планын кым билирил, кожууң даргалары чүнү көрүп турар улузул — деп, Арамбалга чедир тамылап-тамылап ам кээп айтырган:

— Ооң орнунда кымыл?

— Улуг зоотехник Бежендей Өттүг-оолович.

— Аа, ол болза ажырбас боор, чайны, күстүг өттүр Алексей Хунаевич-биле кады ажылдап, ооң дуржулгазынга өөренген, план, сорулгаларын билир, ооң кадында чүнү кылырын ыяк чаган болгай аан ол. Че харын, Бежендей угаан-сарыылдыг, топтуг-томаанныг, кидин-не күш үезинде аныяк оол-дур, шыдаар боор, өскээртен кижи эккелген болза, мен-не чөпшээрешпес ийик мен...

— Уваа, сен чөпшээрешпес ышкажың чүл, хамык даргаларның чагырыкчызы болу бербээн сен бе, ачазы?— деп Серекмаа кыжыраан. Менгити каттырыпкан, өг ишти чыршоң душкен. Серекмаа улам хөглеткен:

— Че, ачазы, соңгузу хүн Чаа чыл уткуур болгай бис, ажынып, хорадап болбас болгай, Далай-Ламаның чагыы дыңна. Бо ашакты чажындан тура өөреткен болза, лама-даа болур турган боор ийин, кулаа база Далай-Ламаныы ышкаш, бурган кулактыг, хаайы база калбак, караа база хаш...

Өг ишти ам оюн-баштак, каткы-хөг-биле дола берген.

Малчыннарның хуу хойлары он чедир төрүй берген, тыва хураганнар тоор эвес, шупту менди.

Чаа чылдың шагы хапкан. Өг дөрүнде ширтек кырында манчы-хуужуур, ужа, төш, үскен, далганныг мун, конфета, пряник, чигир, компот дээш, чок-ла чүве чок. Ооң ортузунда үш литр савазында сүт арагазы, бир шил шампан, бир шил водка бар. Серекмаа сүт арагазын стаканга куткаш, Менгитиже сунган. Ол ачазындан өөренип алганы таринязын моол дылга чугаалааш, ол-бо чашкылап, Далай-Ламага тейлээш, чооглапкан. Өскелери база боттарының билир-ле мергүлүн кылгаш, бир-бир дугураанны деспкиндирген соонда кажааже халышканнар. Ак-Саая дээр улуг ак хою кара хураган төрүп алган турган. Малчыннар ырлажыпканнар. Оон келгеш, шампанын ажыткан.

Лаң адып орда бир ак хураган база төрүттүнген. Кажаада-даа, өгде-даа ыр-шоор, каткы-хөг!

Малчыннар Чаа чылды аас-кежиктиг, ийи хураган олчалыг, тергиин эки утканнар.

Серекмаа даарта суур кирип сиген, чарба негээр-дир деп орда, ыт ээрген соонда, машина дагжап келген. Малчыннар үне халышканнар. Совхоз директору машинадан бо үнүп орган, кайгап калганнар. Чаа чылдың байырын чедирип, өгже чалааннар. Директор шайлап орда Менгити сиген, чарба эккеп бээрин дилээн. Бежендей Монгуш ийи машина саван, бир тонна чарба чорударын аазаан, инек фермазында байдалдың бергезин, машина-техниканың чедишпейн турарын тайылбырлааш, чорупкан.

Малчыннар чаа директорунуң малчыннарже сагыш салып, дыжын-даа бодавайн, кызымак ажылдап эгелээнин сеткил ханып чугаалашканнар.

Саая БЮРБЕ.

Бойдус камгалалы

ХЫНАЛДАНЫҢ ТҮҢНЕЛИ

Республиканың Бойдус камгалалының болгаш курлавырларының талазы-биле министерствозунуң ажылдакчылары бо январь айның эге хонуктарында Тес-Хем болгаш Өвүр районнарның девискээрин ажыл-албан аайы-биле кезип чораааш келген.

Оларның ынаар чорааның кол-ла сорулгазы — ол районнар девискээринде кулузун, хыыргыышты мал чеминге белеткеп турарының байдалын хайгаарап, хынап көөрү. Бойдус камгалалынга хамаарыштыр чоруткан ол хыналданың түңнели кандыг болганыл, ол чүнү көргүскенил?

Ында кулузун, хыыргыыш кезип турар совхозтарның ажылчыннары бойдус камгалалы-биле холбашкан негелделерни шоолуг сагывайн турары илерээн. Чүл дээрге ондатра үңгүрлери, куш уялары үрегдеттинип турар. Дириг амытаннарның, куштарның турлагжып турар черлеринге дегбес, ону оюп эртер дээп чижектиг негелделер күүсеттинмейн турар болган. Оон-биле кады, дош кырын боктадырып турар. Шак мындыг байдалды, хажыдыышкыннарны илереткеш, Бойдус камгалалының болгаш курлавырларының талазы-биле министерство Көдээ ажыл-агый министерствозунга албан ёзузунуң дыңнадыын кылган. Ынчангаш ол негелделер күүсеттинмес, хажыдыышкыннар уламчылаар болза, айтырыг буруулуг кижилерни административтиг хемчегге онаарынга чедир тургустунар апаар.

(Бистиң корр.).

ДЕВИСКЭЭРЛЕРНИ АЖЫГЛААР

Тыва Республиканың болгаш Алтайның Чазак деңнелинге чамдык айтырыглар талазы-биле кады ажылдажылганың протоколун тургускан. Кандыг айтырыглары ол? Мөңгүн-Тайга биле Алтайның Улаган, Кош-Агач районнарның кызыгаар девискээрин ажыглаарының дугайында чугаа болган.

Тыва биле Алтайның аразында кызыгаарлашкак районнарның чурттакчы чонунуң аразында найыралчы харылзааларны барымдаалап, өөренип көргеш, кызыгаарлашкак девискээрлерни мал кыштаглаашкынының үезинде ийи талага ажыктыг кылдыр ажыглаарының айтырыын чугаалажып көрген. Дугуржулга чедип алдынган болгаш Тываның малчыннары моон соңгаар Улаган районнуң девискээринге сарлык малын одарладып болур. А Алтайның Кош-Агач районнуң малчыннары база Тываның девискээринде одарларны ажыглап болур.

Оон-биле кады Тыва биле Алтайның девискээрлеринде агаар-бойдусту, дириг амытаннарны камгалаарынче угланган хемчеглерни ажылдап кылырын дугурушкан.

Ол айтырыгларны чугаалажырынга бистиң республикадан Тыва Республиканың көдээ ажыл-агый министри В. О. Оюн, Тыва Республиканың бойдус камгалалының болгаш курлавырларының министриниң оралакчызы Ч. Х. Ооржак, Тыва Республиканың Дээди Советиниң Социал политика комитединиң даргазы Э. Х. Ооржак олар киришкен.

(Бистиң корр.).

Чылыг сөстер

БУЯННЫГ-ЛА БОЛДУҢАР

Эрткен чылдың декабрь 11-де ийи харлыг оглувус ап алгаш, улуг кырганнарывыска чедер дээш Кызылдан Чадаанаже автобустап бадыпкан бис. Район төвүнге орай келген бис. Оглувустуң эъди база изиксей берген. Даартазында оглумга эм ижиртип кааш, ачазы-биле кады бажыңга арттырып кааш, авам-биле кыштагда кырганнарывысче машина дозуп үне бердивис. Чорук-херээм бүдүрүп алыр дээш аалга орайтай берген мен. Ынчалза-даа чедүрүксеп, эъди изип артып калган оглумга сагышсыраш, машина оруунче чааскаан кылаштаптым.

Адар-Төш арттың адаа талазында орукка чедип чорумда-ла караңгылап калган. Коргунчуу-даа сүргей. Машиналар-даа аргышпас. Кортканымдан ол чоокта турган бир малчын кыштагже чоруптум. «Искра» совхозтуң аныяк малчыннары Дүрген-оол, Айлаңмаа Чозар-оолдарның кыштаа болду. Сагыш човангыр аныяктар мени чылыктыр чемгергеш, Кызылдан бадар Чадаана автобузун досчуп, олуртуптулар. Дузааргак, биче сеткилдиг малчыннарга өөрүп четтиргенимни өг-бүлем мурнундан илеретпишаан, могаг-шылаг чок ажыл-ижинге чедиишкиннерни, аас-кежикти күзедим.

Бажыңга кээримге, оглумнуң эъдиниң изии кедерей берген болду. Даартазында Чадааның уруглар эмнелгезинге чедире бээривиске, хөрээнде дегдиришкинниг болган. Соматика салбырының эмчилери чеди хонук дургузунда оглувусту сагыш човаашкынныг-биле эмнеп кагды. Эмнедип турган эмчивис Надежда Кууларовнага, сыкыртыр кабинеттиң эмчи сестразы Анаш Борисовнага, чиниээр кабинеттиң эмчи сестразы Андреевнага (бо эки кижилерниң фамилиязын, адын долу билип албааныма хомудаар-дыр мен) болгаш оон-даа өске эмчилерге, эмчи сестраларынга өөрүп четтирдивис. Берге үеде буянныг ажыл-ижи-биле, эриг сагыш-сеткили-биле кижилерниң сеткил-хөөнүн сергедип чоруур эки кижилер хөй-ле болза, кижилер бот-бодунга деткимчени, дузаны көргүзе бээр болгай. «Буянныг-ла болдуңар!» деп силерге мөгейдивис.

Чечен, Юрий МААДЫЛАР.
Кызыл хоорай.

Школа амыдыралы

«АРАГАНЫҢ КЫРЫНГА ЧАМ ҮНЕР»

Шак мындыг темалыг кичээлди Сүт-Хөл районнуң Баян-Тала ортумак школазының тыва дыл, чогаал башкызы Д. Д. Салчак бедик деңнелге эрттирген. Ооң темазы С. Сүрүң-оолдуң «Авазынга даңгырак» деп чогаалында тыва улустуң чаагай чаңчылдары, үеге дүүшкен, чидиг амыдыралчы айтырыглар болган. Ооң планын, чорудуун хоочун башкы кончуг быжырымчалыг болгаш дес-дараалашкак кылдыр тургускан. Өөреникчилерниң аңаа белеткели эки болганы база-ла ооң кызымак ажылының түңнели.

11 «б» класстың өөреникчилерин ийи бөлүкке чаргаш, бөлүк бүрүзү тускай аттыг, девизтиг, капитанныг кылдыр хуваап кааны солун чорду. Кичээлдиң эпиграфы болур үстүнде кирген үлегер домакты доозукчулар сөзүглел-биле, амыдырал-биле сырый холбаалыг кылдыр чырыдып эгеледилер. Чогаалда көдүртүнүп турар айтырыг — арагалаашкын. Ол бо үениң социал аарыы болган деп уруглар бодалын чугааладылар. Кол маадырлар Чамбалдай биле Самбалович арагаже чоорту дүлдүнүп киреде, тыва улустуң чаагай чаңчылдары болур: аалдажыры, шайлажыры, аңчыларның ужалажыры деп билиглерни мурнунга туттунуп, ону уламчылаар, сайзырадыр тудум, бужартадып, бак талазынче сы базып турар дээрзин өөреникчилер чугаалап турдулар.

Амгы үениң кижилериниң арагага хамаарылгазы-биле шаандагы ада-өгбелерниң арагага хамаарылгазын доозукчуларга башкы деңнеп көөр кылдыр дааскан.

Амгы үеде ада-иелер ажы-төлү-биле, ха-дуңмазы, таныыр-таныывазы улус-биле кандыг-даа аар өртектиг араганы хамаанчок ижип турар. А шаанда болза, ол байтыгай, эр улус 40 хар четкенде дашканы туткаш, чүгле амзаар, а херээжен улус 50 харлыында амзаар турган. Ол болза чонуң бижиттинмээн хоойлузу. Аныяк кижилерже дашка суңмас, а улуг назылыглар хүндүткелдиң чеми дээш ийи холдап алгаш, хөйнү ишпес, өйлеп ижер, ол ооң туразы, араганы кым-даа сыгавас. Ооң аңгыда, бир эвес эр хиндиктиг кижи чоок-кавы аалдарга үш катап эзирик көстүр болза, торгаалга онаажыр. Бирээде, эр кижиниң ынак эдиинге, ийиде, ирт-сергеге, үште, бода малга торгаар деп уругларның тып, билип алган угаадыглары ажыктыг, эки болган боор.

Кичээлдиң чаңгыс талалай бээрин болдурбазы-биле Дыртына Данзын-ооловна чаагай чаңчылдарга маргылдаа-викторинаны, ребусту, метаграмманы эрттирген. Чижээлээрге, 10 ак буян, 10 кара нүгүл деп чүл? Тыва өгге олуттуң хевирлери деп айтырыгларга уруглар илдик чок харыылап, көргүзер чордулар. Башкының кичээлинге олурушкан башкылар, кижизидикчилер ону бедии-биле үнелеп, моон-даа соңгаар чедиишкиннерни күзээн. Улус өөредилгезиниң хоочунунуң эрттиргени 45 минутаның чүгле кезик-чамдызын чырыдарга мындыг-дыр.

Зоя КУУЛАР.
Башкы.

ҮЛЕГЕР БОЛУУЛУ

Бистиң Хайыракан ортумак школазының турар чери магалыг-ла. Ында чырык, делгем, чылыг школаның соңгаларының баарынга ора-ла, Сенек-Аксы, Телээ, Алдыы, Үстүү-Куржаңгыларны, чоннуң чоон оруу — Кызыл биле Тээли аразында чазаглыг орукту көрүп олурар кижи бодун хая кырында эзир дег бодаар.

Бистиң уруг-дарыывыс аас-кежиктиг-ле-дир. Школаның үстүкү класстарынга удавас «Эки чаңчылдар, ооң кижизидикчи салдары» деп ада-ие хуралы болур. Аңаа хамаарыштыр школаның байдалы-биле хандыр таныжар болза, эки чаагай чаңчылдарны чок деп болбас. Ооң бир чижээ — өөреникчилерниң суурда хүрээ бажынче барып турары. Ында шажынчы Серенот Күжүгет күзелдии-биле саң салып, ном номчуп, оларны сеткил-сагыжып тайбың чаагай алдынар, дергүл-төрелинге, чонунга, эш-өөрүнге хайыралыг болур кылдыр сургап олурар.

Черле ынчаш сөөлгү үеде өөреникчилер-даа, аныяктар-даа дыңнангыр, хүндүлээчел, амыдыралга, боттарының тыва культуразынга сонуургалдыг апарганын эскерип болур. Өзүп орар салгалда төлептиг кижилер болурунга ам-даа одуимаан хөй эки шынарлары бар-ла болгай. Уруг-дарыывыста ол хире эки талалар тыптып, сайзырап эгелээнде, чамдык ада-иелер оңу-даа эскербес, эрги ёзу-биле чүү-даа чүвеге сонуургалы чок, школага кээп, уругларының өөредилгезин сонуургавас, ада-ие хуралынга келбес. Чайы чок бе дээрге, хөй-ниити черлеринге, кудумчуларга, магазиннерге «бичии чүве чылбыртыпкан» бо-ла чоргулаар. Ындыгларның маңаа аттарын бижээш канчаар. Оларның орнунга ажы-төлдери ыядыр болгай. Ынчангаш бистер ада-иелер болганывыста уругларывысты чаагай чаңчылдарга кижизидер, деткиир тургаш, оларга ам-даа багай үлегер көргүзүп, арагаже «дүлдүне» бээривиске, оларның арыг, аныяк чүректеринге ханныг, кара кузумну өгеп турарывысты билзивиссе чогуур.

Хайыракан ортумак школазында аныяк башкылар Л. Х. Көк, А. Б. Калбак тыва чаагай чаңчылдарны өөреникчилерге чедирер дээш, ол ажылга ада-иелерин киириштирип, оларның аразынга суртаал ажылын чорудуп турарлар.

Кандыг-даа кижи төрел чоннуг, төрээн черлиг. «Чоннуң эки чаңчылдарын билбеске, чемзиг чем-даа кылып ижип, чараш хеп-даа даарап кедип шыдавас» дижири ышкаш, чиңге-тарааны канчаар хоорук, соктаарын, хойну канчаар дөгерерин, идик-хептерни канчаар даарарын, школага чамдык ада-иелер өөреникчилерге айтып берип турар. Уруглар хамаанчок, бо шагның чамдык улуг кижилери «кылырынга хоржок, чииринге эки» дижири ышкаш, тыва хеп даараар байтыгай, чем кылып билбестер болгай. Ынчангаш ол бүгүнү чүгле бичии уругларга эвес, улуг кижилерге база суртаалдаар херек. Идепкейлиг ада-иелер (оларның эң идепкейлии Тамара Хиришпен) тыва чоннуң амыр-менди солчулгазын болгаш ол үеде чүгээ харылзаазының аяныың дугайында дараазында кичээлдерге чугаалап бээр болганнар. Ооң ыңай онгу класстың өөреникчилериниң ада-иелери чараш торгулар саткаш, уругларынга тыва тон даарадып өөредир болганнар. Ажы-төлүвүстү ада-өгбевистиң биске арттырып кааны чаагай чаңчылдарынга өөретсивиссе, оон кедилиг чүве чок.

Биче-оол МОҢГУЛ-ООЛ.

ЧОНУ — ЧООРГАН, ХӨЙҮ — ХӨЙЛЕҢ

Бии-Хем районнуң Аржаан суурда ажылдап, чурттап чоруур Кызыл-Уруг Тюлюшовна Кара-Нава — бистиң школада хоочун башкыларның бирээзи. Ол улуг атталдарлыг эвес-даа болза күш-ажылынга бердинген, башкылап турары өөреникчилерниң сагыш-сеткилин кончуг эки билир. Оларны бодунуң ажы-төлү-биле дөмей көөр болгаш, сеткилиниң ханызындан чылыг сөстер харамнанмайн чагып, сургаар.

Ынчангаш-ла боор, Кызыл-Уруг Тюлюшовнаның башкылап чорааны, шагда доозупкан-даа өөреникчилери ону аажок хүндүлээр. Шеригден келген оолдар суг башкызынга ыяп-ла ужуражырлар. Ол чүгле өөреникчилеринге эвес, кады ажылдап чоруур эш-өөрүнге база аажок кичээнгейлиг, сагыш човаачал. Бодунуң башкылап чоруур эртеми тыва дыл болгаш суурнуң тыва чаңчылдарга тураскааткан кежээлеринге база идепкейлиг киржип турар. «Че, кырган-авалар» деп кежээге солун ырын ырлап, хомустап турда көрүп орарга магадамчыг-ла болган. Школада эртип турар эрги чаңчылдарга тураскааткан класс шактарынга сүдүн чажып, артыжын кыпсып, чараш, челиигир сөстер-биле чугаалай бээрге, өөреникчилер байтык, башкылар безин аажок сонуургап дыңнай бээрлер.

Бистиң суурувус чартыы орус хамаатылар болгаш амыдырал-чурттаалгавыста чамдык чүүлдер орусчуп калган. Тыва чаңчылдарны эгидип, төрээн черивисти, улуг кижилерни хүндүлээр кылдыр аныяктарны кижизидеринге Кызыл-Уруг Тюлюшовнаның үлүг-хуузу улуг. Кижилер аразынга көскүлең эвес, бөдүүн-даа болза, ооң күш-ажылы чонга аажок үнелеп турар. Ынчангаш хоочун башкыга үнүп келген чаа Дагаа чылында ажыл-агыйынга улуг-улуг чедиишкиннерни, каң дег кадыкшылды «Шын» солун дамчыштыр күзеп каайн.

Мария ӨНЕР-ООЛ.
Аржаан школазының башкызы.

ШЕРИГ АЛБАНЫНЧЕ — КЕРЭЭ ЁЗУГААР

Чепсектиг Күштерге шериг албанын эрттирериниң эрге-хоойлу үндезининиң дугайында сөөлгү ийи-үш чылдарда хөйнү чугаалап келген. Бо чугула айтырыгны херек кырында шиитпирлээриниче Россия Федерациязы чогум-на тодаргай базымнарны кылып кирипкен деп ам чугаалап болур. Эрткен чылдың октябрьдан эгелеп Россия Федерациязының «Камгалал дугайында» Хоойлузу үнген, а бо чылдың январь 1-ден Россия Федерациязының «Шериг хүлээлге болгаш шериг албанының дугайында» Хоойлузу күштүг болуп кирген. Бо сөөлгү үнген Хоойлу утка-шынарының талазы-биле кончуг чаа болгаш онза деп санаттырып турар. Ооң бир кол утказы — шериг назы четкен аныяктар шериг албанынче кыйгыртыышкын ёзугаар база эки тура-биле азы керээ чаргаш чоруп болур.

Тыва Республиканың шериг комиссарының бот-состав-биле ажыл чорудар талазы-биле дузалакчызы подполковник Александр ШАПОВАЛЕНКО бистиң корреспондентивис-биле ужурашкаш, шериг албанын керээ ёзугаар эрттиреринге хамаарышкан чамдык кол айтырыгларга харыыларны берген.

Шериг комиссарының тайылбыры

— Бистиң мурнунда турган улуг күрүневис ам буступ дүшкени-биле холбаштыр Россияның чазаа шериг албанынга хамаарыштыр чаа документилерни болгаш хоойлуларны черле хүлээп алыр апаар боор аа?

— Чугаажок. Шериг албанынга хамаарыштыр эрге-хоойлу дугайында чүүлдерни, документилерни ам-даа хөйнү ажылдап кылыр апаар деп бодаар мен. Бо талазы-биле Россия Федерациязының Дээди Совединиң Камгалал болгаш айыыл чок чорук талазы-биле комитеди ажылдап турар. Ылаңгыя ам шериг албанын эрттирериниң дугайында Дүрүмнү кылып турар. Ол дээрге шеригге кыйгыртыышкын ёзугаар база керээ-биле ооң ыңай база бир аңгы чүүлдү киирип турар тускай Дүрүм болуп турар. Ындыг-даа болза ол документилер ам-даа 3-4 ай болгаш белен болур чадавас. Чижек-биле алырга, АКШ-ка шериг албанын эки тура ёзугаар эрттирер аргаже кирип, ооң эрге-хоойлу үндезинин ажылдап кылып турда барык дөрт чыл эрткен болгай. Аңаа тускай комиссия ажылдап турган дээрзи чугаажок.

А бистиң Камгалал министерствовуста ол талазы-биле ажылдап турар специалистерниң саны дыка эвээш.

— Шериг албанын эрттирериниң чаа Хоойлузу январьдан эгелеп күштүг болгай. Ону күүседириниң кандыг аргалар-биле эгелээрил?

— Россия Федерациязының Камгалал министерствозу ону боттандырарының концепциязын ажылдап кылган. Ол дээрге 1993 чылдың төнчүзүнге чедир профессионал шеригниң 10 хуузун чыып алыры азы 19 каттыжыышкыннарны болгаш кезектерни тургузары болур.

Ийиги чадазы — 1994-1995 чылдарда 30 хуузун, сөөлгүзү — 2000 чылга чедир 50 хуузун чыып тургузары.

— Бир эвес Россияның Чепсектиг Күштеринге керээ ёзугаар шериг албаны эрттирер болза, чүнү кол барымдаалаарыл?

— Баштайгы керээни 18 хардан 40 хар чедир назылыг эр кижи болгаш 20 хардан 40 хар чедир назылыг херээжен улус, шериг албанынга солдаттарның, сержантыларның база старшиналарның оруунга кыйгыртыышкын назы четкен аныяктар, Чепсектиг Күштерге 6 ай хуусаалыг албан эрттирген солдаттар, курлавырда кижилер, ажы-төл чок херээженнер болгаш, школа назыны четпээн уруглары чок шериг албанныгларның кадайлары хүлээп алдынар.

— Керээ ёзугаар шериг албанын эрттирер дээн кижи болза, ол керээни каяа чарарыл?

— Керээ ёзугаар шериг албанын эрттирерин күзээн кижи шериг кезээниң командири-биле аразында керээ чарар. Бир эвес 6 айдан эвээш эвес хуусаада шериг албанын эрттирген кижи болза, 2-3 чыл керээни чарып ап болур, а шеригже чаа кыйгырткан тускай эртемниг аныяктар, херээженнер, курлавырда кижилер — керээни 3 чылга чарып ап болур.

— Керээде чардынган хуусаазы төне бээрге канчаарыл?

— Керээде көрдүнген хуусаа төне бээрге, чоорту 3, 5, 10 чылга ону катап чарып ап болур.

— Керээниң кандыг-кандыг хевирлери барыл?

— Үш хевир бар. Бирээзи — Чепсектиг Күштерниң кадрларынга. Бо таварылгада шериг албанныг кижиниң бодунуң чөпшээрели чокка ону өске черже чаа эрге-дужаал бергеш, шилчидип болур.

Ийигизи — шериг албанын тодаргай шериг кезектеринге, шериг албан черлеринге болгаш организацияларга эрттирери.

Үште — шериг кезээнге шериг албанын тодаргай албан-дужаалга эрттирери.

— Бир эвес тускай шериг эртеми чок болза...

— Ындыг таварылгада кезектиң командириниң шиитпирин ёзугаар өөредилге төптеринче болгаш тускай подразделениелерже өөредип чорудар апаар. Ооң соонда кезээнге катап келгеш, албан-хүлээлгезин уламчылаар.

Профессионал шериглерден ак сеткилдиг, эки түңнелдиг болурун командирлар манаар апаар дээрзи билдингир. Олар техниканы болгаш чепсектерниң эки билир, ону өөредилгеге, херек үеде дайынга-даа кончуг эки ажыглап билир турар ужурлуг. Оларның мергежилдиинден оларның акша-төгерии, төлевири кончуг улуу-биле хамаарчыр дээрзин чугаалаары чугула.

— Ол дугайында кезек тайылбырдан чугаалап көрүңерем, Александр Николаевич.

— Шеригниң акша-төгериниң дугайында моон мурнунда солун, сеткүүлге бижип, дыңналып-даа чорбаан чүве болгай. Ам бо талазы-биле чажырган херээ чок. Чүге дизе ону билбейн тургаш, шеригге албан эрттирерин кым-даа күзевес болгай.

Шериг албаны эрттирер дээш керээ чарган кижиге баштайгы удаа бир айның шалыңын дораан бээр. Бир эвес шеригниң өөредилге төвүнге өөренип турган болза, айда шалыңының 30 хуузун алыр. Чижээлээрге, биче сержант кижи шериг эргези дээш айда 750 рубль алыр, а сержант 900, улуг сержант 1050, старшина 1200 рубльди айда алыр апаар. Шериг-Далай флодунуң болгаш Шериг-Агаар күштериниң биче командирлери база чадалар аайы-биле ындыг шалыңнарны алыр. **А бо шалыңнар дээрге эрткен чылдың декабрь 1-ниң деңнели-биле алдынганын айтыры чугула.** Аңаа составтың дайынчылары болгаш солдаттарның айда шалыңы 3710-дан 4250 рубль, а сержантыларның болгаш старшиналарның — 3980-ден 4820 рубль.

Албан-хүлээлге дээш шалың оон-биле кызыгаарлаттынмас. Бир эвес керээ чарган кижи эрткен чылдың түңнели-биле эки көргүзүглерлиг болур болза, шериг эргези болгаш албан-дужаалы дээш 2 айның шалыңын хары угда алыр. Ооң аңгыда бүдүн чыл дургузунда эрттирген албан-хүлээлгези дээш бир айның шалыңынга дең материалдыг дузаны алыр. Ооң аңгыда чылдар аайы-биле шалыңга немелде хуулары база улгадып турар.

Ырак черде турар болгаш климат байдалы берге черлерге албан эрттирип турары дээш 15, 30, 50 база 100 хуу немелдени шалыңының хемчээли-биле алыр.

Мергежилиниң аайы-биле класы бедээн тудум шалыңынга немелде хууну база алыр. Акша-төгерикти шалыңга немей алыр оон-даа өске хевирлери бар. Ынчангаш кургаг черде албан эрттирип турар профессионалдарның акша-шалыңы айда ортумаа-биле 3710 рубльден 13 муң 345 рубль чедир, а ужудар составтың — 4823 рубльден 15421 рубль чедип турар. Шериг-Далай флодунуң эштип чоруур составтарының кежигүннериниң шалыңы 5194 рубльден 18 муң 535 рубль болуп турар.

Акша-шалыңдан аңгыда, профессионал шериглерге аңгы-аңгы чиигелделер база хөй. Чижээлээрге, аъш-чемни алыр азы оон өртээн төледип ап болур, идик-хепти база алыр. Өг-бүлелиг шериг кижилер 5 чыл эрткен соонда, бажың ээлчээнге турар эргелиг. Шөлээ үезинде чедер черинге болгаш дедир кээринге орук өртээниң тускай документилерин ажыглаар.

— Александр Николаевич, амгы үеде Тывадан барган оолдарның хөй кезии Сибирь девискээринде шериг эрттирип турар болгай. А керээ ёзугаар албан эрттирерин күзээн оолдарны ам кайда хүлээп ап турарыл?

— Россия Федерациязының камгалал министри Сибирьниң шериг округунга керээ-биле албан-хүлээлгезин эрттирип болур шериг каттыжыышкыннарын болгаш кезектерни тодараткан.

Бо талазы-биле сонуургап турар айтырыглыг улустар бар болза, районнарның болгаш хоорайларның азы республиканың шериг комиссариадынга чедип кээп болур.

Виктор КАРА-САЛ тайылбырны алган.

Ачы-буян чедирилгези

КЫМГА-ДАА ӨӨРҮНЧҮГ

Каттышкан Нациялар Организациязының шиитпирин ёзугаар 1992 чылдың декабрь 3-түү Бүгү-делегейниң инвалидтер хүнү кылдыр чарлааның билир бис. Ол дээрге аарыг-човаланга, айыыл-халапка таварышкаш, күш-ажыл кылып шыдаар аргазын чидирип, бүгү назынында чыргадап чоруур кижилерже сагыш човаашкынның, хүндүткелдиң демдээ-дир.

Бистиң Эрги-Барлык суурда ниитизи-биле сезен беш инвалид бар. Оларның иштинде он кижи 16 хар четпээн назылыг уруглар болуп турар. Инвалидтер чөвүлелин чоокта чаа тургузуп алган бис. Ооң даргазы школада башкы Валентина Дорзуковна Хомушку, оралакчызы Чаш-оол Санчат-оолович Куулар олар болган.

Суурда инвалидтер чөвүлели база суур чагыргазы, көдээ Культура бажыңының ажылдакчылары демнежип алгаш, эрткен чылдың төнчүзүнде Инвалидтер хүнүн чогаадыкчы езу-биле эрттирип, оларга ачы-буян марафонун организастаан. Үе чеже-даа берге болза, инвалидтер чалалга езугаар чаңгыс черге чыглып кээп, боттарынга тураскааткан байырлалга бир-ле дугаар ойнап-хөглеп алганы дээрге-ле амыдыралдың ам-даа хиреш биле байлакшылдыын бадыткап турары ол-дур. Ачы-дуза марафонун эрттиргени черле багай эвес болган. Амыдырал-чурттаары аңаа безин кижилерге нарыыдаан үеде чон инвалидтерге эки тура-биле дузалаан, чөвүлел фонд ажыдып алган. Суурда чамдык организациялар спонсорлар болган.

Школаның «Хүлүмзүрүг» ясли-сады (эргелекчизи Г. К. Хомушку) 1 муң беш чүс рубльди салган, совхозтуң «Хүнчүгеш» ясли-сад коллективи — 400-тү. совхозтуң профкому — муңну, эмнелге — 1250-ни, контора — ийи муңну, ферма — 500-тү, суму чагыргазы — ийи муңну. ол ышкаш бистиң школаның чамдык класстары күскү дужут ажылдазының үезинде шеф-биле ажылдап алган акша-хөреңгизинден хире-шаа-биле база дузалаан. Чижээлээрге, 5 «б» класс—чүс рубльди (класстың удуртукчу башкызы Ч. О. Донгак), 10 «б» класс — чүстү (класс башкызы Л. Б. Хомушку) салганнар. Школаның тос башкызы марафонга идепкейлиг киржип, кижи бүрүзү тус-тусту 100-100 рубльди салганнар.

Эмчилер, совхозтуң ажылчыннары, өөреникчилер акша салып дузалаарындан аңгыда, инвалидтерге эң эки күзээшкиннерни кылып, марафонну организастап эрттирип турарларга өөрүшкүзүн илередип турганнар. Ол хүн совхозтуң столоваязының поварлары инвалидтерни изиг, амданныг чем-биле халас чемгерген. Район төвүнден буфетти организастап, аъш-чем аймаан саткан.

Марафон эртип турар үеде уран талантылыглар инвалидтерни болгаш чыылган чонну чалгаараатпаан. Ыры, шүлүк, уран-чечен сөстер чаңгыланып турган. Ылаңгыя школаның танцы-сам бөлгүмүнүң киржикчилери уругларның индий улустуң танцызын күүсеткенин (солизи Рада Хомушку) хелчок сонуургап көрген. Ыраажы кыс Сайлык Донгактың ырлаарын, клуб ажылдакчызы Данил Хомушкунуң сыгыдын, хомустаарын кым таалап дыңнавас боор. Суурнуң чурттакчызы Анатолий Монгуш өг-бүлезиниң мурнундан 300 рубльди салбышаан, баянга боду үдеп тура, аянныг чараш ырлап бээрге, чон үргүлчүлеңдиг адыш часкап хүлээп алган. Ындыг чижектерни моон-даа хөйнү уламчылап болур.

Инвалидтерниң талазындан өөрүп четтиргенин илередип, марафонну ылаңгыя хүндүс-күнүн 12 шакта эгелеп алганынга таарзынып, бүгү чонга өөрүшкүзүн илеретkennер база бар болган. Фондуга кирген акшаның ниити түңү 12 200 рубль болган.

Зоя КАРА-САЛ.
Башкы.
Барыын-Хемчик район.

ЧОРУУ ЧОГУЗУН

«Шын» солунче чагаа-даа бижип көрбээн мен. 1992 чылдың декабрь 30-ның номериниң 3-кү арнында «Индияже баштайгы сургуулдар» деп эгени номчааш, мону бижип олур мен. Ак-көк дээрлиг Тывавыста кандыг салымчаяанныг кижи чок дээр. Мен бодум 15 харлыг мен. Өзүп келгеш, эртем чедип алгаш, Тывамның төлептиг кызы болуп, чонум дээш ажылдаарын күзеп чоруур мен. Ынчангаш Индияже болгаш Таиландыже чоруур акыларымга экини күзеп, барган черинге өөренип, дээди эртемниг ламалар болуп алгаш, төрээн Тывазынга буянны кылып-ла чорзунам деп күзеп каайн. Чоруунар чогузун! Буянныг акыларым Мерген Сарыгбан, Сергек Соян, Дима Лопсан! Эртем-билиглиг, чүткүл-соруктуг, сүлде-сүзүктүг, кижээ буянныг, эрбенге харыылыг, домаан салбас, доктарга алдырбас-ла болуңар.

Ынчангаш силерге баштайгы шүлүүм бараалгаттым:

Индияже эртем сүрүп,
бурун шагда
Идиктерин оя кыштап,
чедип чораан
Өгбелериң соруккуруун
дөзеп алган,
Өлчей-кежик, буян-чолдуг
акыларым.
Бурган башкы өөредиин
чалгын кылгаш,
Буян чаагай чаңчылдарын
эгитчинер.
Каш-даа болза, дуза болзун,
акшанарны
Харамнанмайн, хайырланар,
тыва чонум.

Белекмаа ХОМУШКУ.
Барлык школазының 10-гу классчызы.
(Гонорарын Кызыл хоорайда «Тыва соцбанк» банкызында 700793 МФО 264192 агар санче шилчиттим).

БИЛДИНМЕС НЮРНБЕРГ

Германияның Баварияда чартык миллион чурттакчылыг ол хоорай билдинмес эвес, а аңаа 1945 чылдың ноябрь 20-де ажылын эгелээш, 1946 чылдың октябрь 1-де доозуп, немец фашизмниң удуртукчуларын — дайынның кол кем-буруулугларын шиидип, национал-социализмниң калчаалыг ажыл-чорудулгазын буруу шапкан Делегейниң шериг трибуналының хөй материалдары Россияның хамаатыларынга амга чедир эки билдинмес болуп турар. Ынчангаш шериг эртемнерниң кандидады Юрий Николаевич ЗОРЬНУҢ тайылбырын моон адаанда парладывыс.

Нюрнберг хоорайга барык чыл чыгам үениң дургузунда ажылдаан Делегейниң шериг трибуналының ниитизи-биле 42 томнуг материалдарын парлаарын гитлеризмге удур эвилел чурттарының удуртукчулары баш бурунгаар дугурушкан турган. Ук материалдарны англи болгаш немец дылдар кырынга Американың Каттышкан Штаттары, Англия болгаш Германия 1948 чылдала парлаан. Совет Эвилели бо талазы-биле элээн озалдаан болгаш чүгле бежен чылдар төнчүзүнде ол материалдарны чеди томнуг кылдыр парлаан.

Ынчаарга Нюрнберг хоорайга Делегейниң шериг трибуналының чугаалажып көргени база хүлээп алганы принципиалдыг элээн каш шиитпирлер, тодаргайлаашкыннар, түңнелдер парлаттынмайн барган. Делегейниң шериг трибуналы гитлержи фашизмни, үшкү рейхтиң буруузун сойгалап илередири-биле колдуунда кызыгаарлаттынган дээр билиишкинни совет кижилерниң медерелинге сиңниктирер сорулга-биле ук чүүлдерниң парлаттынмайн барганын демдеглээри чугула. Ынчалзажок бүгү делегей тудуш харылзаалыг-ла болгай...

Цензура хыналдазының уржуунда бежен чылдар төнчүзүнде парлаттынмайн барган чүүлдерни чедир чырыдар ажылды «Юридическая литература» деп ном үндүрер чер чеди чыл бурунгаар эгелээн турган. Ынчалзажок хөй материалдар чажыт шыгжаг черлеринге кирген уржууда совет эртемденнер ук материалдарны дыка озалдап өөренип көөр аргалыг болган.

Кижи төрелгетенниң дерзии болгаш хаанныг дайзыны — гитлержи фашизмниң чылчаавырынга шиитпирлиг рольду ойнап, улуг үлүүн киирген чурттуң чонунга Делегейниң шериг трибуналының чугула хөй документилери чүге чажыт болуп турганыл деп айтырыг дүрүм ёзугаар тургустунуп келир. Чүге дээрге Совет Эвилелинге массалыг шаажылалдар дугайында, 1939 чылда совет-герман керээ болгаш аңаа чажыт капсырылгалар дугайы Нюрнберг хоорайга Делегейниң шериг трибуналының ажылдап турган үезинде немец документилерден билдине берген. Ынчангаш ол дугайында совет кижилерден чажырарын Сталин болгаш ооң чоок талалакчылары шиитпирлээн чүве-дир.

Смоленск девискээринде Катынь эзиминге делегейниң ийиги дайынының чылдарында 8 муң поляк офицерлерни боолап өлүрген. Ынчаарга дерзии болгаш хаанныг ол үүлгедигни немецтерниң СС шериглери кылган дээр дугайында совет таланың буруудаткан материалын Делегейниң шериг трибуналы хүлээп албаан: материалда айыткан чүүлдер бүзүренчиг эвес болган. Смоленск эзиминге хаанныг үүлгедиг дугайында чүвениң чогум шынын совет таладан сөөлгү чылдарга чедир чажырып келген чорук ийи чурттарның улустарының аразынга найыралды быжыглаарынга, идегежир чорукту хандырарынга идигни бербээн.

Герман шериг командылалының медээлерин ёзугаар алырга, 1942 чылдың январьга чедир 3 миллион 600 муң совет солдаттар, офицерлер туттурган болгаш гитлержилерниң холунга турганы Нюрнбергтиң шериг трибуналының үезинде немец документилерден билдине берген. Ол дугайында чарлаары Сталинге күзенчиг эвес болган. Ынчаарга Ада-чурттуң Улуг дайыны эгелээриниң бүдүүзүнде Кызыл Шеригниң бүгү составы ол хире санныг турган. 1941-1942 чылдарда немец-фашистиг шериглерниң шавар халдаашкыннарының кол угланыышкыннарының дугайында Совет Дээдии Кол Командылакчының, ооң шериг начальниктериниң билбээни Делегейниң шериг трибуналынга фашистерниң өчүүнден илден болу берген. Ол дугайында Сталин болгаш ооң чоок кижилери совет хөй-ниитиден база чажырыпкан.

Ада-чурттуң Улуг дайынының баштайгы үе-чадазында Совет Эвилелиниң аштырыышкыннарының кол чылдагааннарының бирээзи фашистиг Германияның ССРЭ-же хенертен халдааны деп чарлаан болгай. Ынчаарга Нюрнберг трибуналынга фашистиг херектеннерниң, херечилерниң, ылаңгыя Фридрих Паулюстуң (1890-1957) өчүктеринден билдингени: ССРЭ-же халдаарынга фашистиг Германия бир чыл ажыг үениң дургузунда Совет Эвилелиниң кызыгаарларының мырыңай чоогунга белеткенип келген.

Немец фашизмниң идеологиязын болгаш дерзии политиказын, гитлержи күрүне тургузуун совет кол ялалакчы Р. А. Руденконуң Делегейниң шериг трибуналынга хөй удаа кылган чугааларынга шоолуг айытпааңында база чылдагаан бар. Ынчаарга гитлерлиг Германияның күрүне тургузуунуң, нацистиг партияның дугайында америк болгаш англи ялалакчыларның чугааларынга хөйү-биле айыткан турган.

Дайынның немец-фашистиг херектеннерин шиидер херекке совет юристерниң киирген үлүг-хуузун демдеглевишаан, оларның ажылында четпейн барган бир чүүлдү айтыры ам черле артык эвес боор. Делегей хоойлузунуң кол принциптерин ёзугаар алырга, судьялар болгаш болчукчулар суд чорудулгазының үезинде дең эргелиг болур ужурлуг. Ынчаарга совет таладан кол ялалакчының эвээш эвес дузалакчылары, чижээ, Л. Шейнин А. Вышинскийниң өөреникчизи болган-да, суд чорудулгазының үезинде судьялар, ялалакчылар, болчукчулар дең эргелиг болур чорукка чаңчыкпаан болганы Делегейниң шериг трибуналының ажылдап турган үезинде илерээн.

Нюрнбергтиң шериг трибуналының хүлээп көргени эң чугула принциптерниң бирээзи — кижизиг чорукка болгаш кижи төрелгетенге удур кылган үүлгедиглерге хамаарыштыр хуусаазы эрткенниң принцивин ажыглап болбазы. Ынчангаш Делегейниң шериг трибуналының доктаалын ёзугаар дайынның кем-буруулуг кижилерин амга чедир илередип, тудуп хоругдап, шиидип турар. Ынчаарга сөөк-язызын, националын, ызыгуурун ылгай көрүп, шажын-чүдүлге азы политиктиг чылдактар-биле бөлүк кижилерни шаажылап өлүрер азы бөлүк кижилер өлүп төнер кылдыр байдалдарны тургузар ындыг дерзии үүлгедиглерни геноцид деп адаар. Ынчангаш ол үүлгедиглерге хамаарыштыр хуусаа эрткенниң принцивин ажыглаттынган түрүп болбас.

Делегейниң шериг трибуналының материалдарын бүрүнү-биле парлаарын Россияның хамаатылары манап турар. Козьма Прутков бодунуң чогаалдарынга мынча деп бижээн ийик: «Амгы үе дээрге эрткен үениң түңнели-дир. Ынчангаш эрткен үеже үргүлчү хая көрнүп чор. Ондактыг частырыглардан оон-биле бодуңну камгалап алыр сен».

(Парлалга материалдарындан).

Чаа шии

«БУЯН АДАШКЫЛАРНЫ» КӨРГЕШ...

Декабрьның 20-де В. Ш. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга «Буян адашкылар» деп шиини көрүп чордум. Билет чок улустар театр эжиинге дыка хөй болган.

«Буян адашкылар» чогумна солун шиилерниң бирээзи болган. Чон аажок сонуургал-биле көрген. Шииниң чурук, хөгжүм болгаш чырык каастаалгазы эки кылдынган. Артистер боттарының рольдарын чедингир ойнап турар. Ылаңгыя Буян адашкыларның овур-хевирин артистер Люндуп Солун-оол, Борис Ооржак чонга эки бараалгатканнар. Авай-Караның сугже халый бергениниң соонда, Улуг-Хемниң агымында хеви салдап бадып чыдар кылдыр көргүскени көрүкчүлерниң сагыш-сеткилин дүвүредип, театр иштин шыпшың болдурган. Шиини чон эки хүлээп алган.

Бо шиини тургузарын Тыва Республиканың алдарлыг артизи Ш. Ө. Хертек ол-бо даргаларга катап-катап кирип, падын барап тургаш чедип алган. Ол бодунуң күзелин канчаар чедип алганын телевизор дамчыштыр чугаалап орда, дыңнап орарга, кээргенчиг-ле чорду. Элдептиг аа! Чүге удурланып турган даргалар боор? Чонга уткуштур дидим базым кыла албас, эки чүвени деткивес. Чүүден коргарлар ирги? Чижээлээрге, чаа туттунган тос дугаар школаны тыва школа кылыр дээрге удурланып шаг болдулар. Ол чүгле ада-иелерниң күжү, митингилер-биле шиитпирлеттингенин утпаан бис. Оон ыңай сарыг-шажын, Шагаа байырлалы дээн ышкаш айтырыгларны үзе шиитпирлээринге элээн үе негеттинген. Ам хүрээ тудуун эгелээри аажок шөйлүп тур. Моон-даа хөй чижектерни кирип болур.

Ындыг байдал турза-даа, ам бо үнүп орар Дагаа чылының бүдүүзүнде Ширин-оол Хертектиң карак-кызыл ажылының түңнелинде «Буян адашкылар» деп чаа шииниң төрүттүнүп келгени бо. Ол тыва чонга улуг өөрүшкү болгаш белек болган. Бо шии улусчу педагогика болгаш төөгү талазы-биле ханы уткалыг.

«Буян адашкылар» деп шии районнарга база аалдап чеде бээр боор. Ынчангаш көдээ школаларда өөреникчилерге ол шиини ыяап көөрүн сүмелээр-дир мен.

Александр ООРЖАК.
Көк-Тей школазында социал-педагог.

МӨГЕЙИГ

ЧОГААЛДАРЫ МӨҢГЕ ЧУРТТААР

Дүүн чаа-ла кады хөөрежип, оон дугайында чылыг сөстер чугаалап турган эштеривис, дөргүл-төрелдеривис, ада-иелеривис, акы-дуңмаларывыс эртенинде халаптыг озал-ондактан, аарыг-аржыктан, өлүрүкчү кижилерниң холундан, арага-дарының халавындан кезээ шагда биске көзүлбес кылдыр «кызыл-дустап» чоруй баарга, шуптувуска улуг каража болбайн канчаар. Бойдуска, дириг амытаннарга, кижилерге мөңге назын турбас. Ынчалза-даа назылап кырывайн чыда, электен, хенертен чоруй баарга хомуданчыг-дыр.

Бүгү назынында төрээн чуртунга, чонунга бараан болуп ажылдап чораан, ат-сураглыг, чоннуң ёзулуг оолдар, кыстарынга буянныг ажыл-херээ дээш черге чедир мөгеер ужурлуг бис. Амы-тынындан чарылган соонда, ат-алдарлыг, сураглыг, төлептиг кижилер дугайында чылыг сактыышкыннарны кылырын дилеглер ёзугаар шиитпирлээн бис. Ынчангаш бөгүнден эгелээш «Мөгейиг» деп рубриканы ажыдып тур бис.

Тываның культура болгаш уран чүүл ажылдакчыларынга улуг кажыыдал таварышкан, республиканың сураглыг оолдарының бирээзи Ростислав Докур-оолович Кенденбиль хенертен, аарыгдан өлген деп дыңнааш, муңгаралдан карак чажы төктүп, боостаага бир-ле чүве чыдыпкан ышкаш апаар чораан. Чеден харны ажыр чурттап алган кижи-дир деп сагыш-сеткилди оожургадырга-даа, улуг каража дөмей-ле чүрээнни ине-биле кадап турган ышкаш сагындырар. Мээң чаңгыс черчурттуум, Тываның алдарлыг композитору, улустуң артизи, мээң сөзүмге «Шеми-Хемим» деп сураглыг ырны чогааткан, кады чаңгыс хоорайга ажылдап, оон алдап, чеден харлаанынга барып, аяк шайын ижип, ооң дугайында чылыг сөстерни бижип чораан кижимниң хөөрүнге ханы кажыыдалын илереткен кижилер-биле бир дөмей, оон дугайында сактыышкыннарымны, муңгаралымны номчукчулар-биле үлежип олур мен.

Тыва радионуң дамчыдылгаларынга бо-ла чаңгыланы бээр «Шеми-Хемим» деп ырны ол анаа-ла бижип кагбаан. Чүге дээрге ол улуг композитор ыры, шүлүктүң маадыры апарган Шеми хемниң адаанда Алдыы, Үстүү Даштыг-Тейлерниң аразынга 71 чыл бурунгаар арат өг-бүлеге төрүттүнген. Чогум-на моон ужурундан сураглыг артист, композитор, культура ажылының хоочуну 60 харлының байырын Шеминиң Культура бажыңынга шемижилер-биле сеткил-сагыжындан хөөрежип, бодунуң эрткен намдар-төөгүзүн чугаалап, чогааткан ырларын, чогаалдарын бараалгадып тургаш, магалыг, чаагай-ла эрттирген чүве. Анаа улустуң ону хүндүлеп, өрү, куду чалап турарын көргеш, ёзулуг чоннуң оглу шын-дыр эвеспе дээрзин улуг магадал-биле эскерген мен. Ооң төрүттүнген чери Шеми, өскен чери Хөндергей, ажылдаан чери Кызыл хоорай дээрзин ол ужуражылгага киржип чорааш билип алган мен. Ынчангаш 70 харлаарының бүдүүзүнде база катап Шемиге, Хөндергейге, Чадаанага Тываның улустуң чогаалчызы, эртемден Моңгуш Борахөөвич Кенин-Лопсан-биле барып, боттарының чогаадыкчы ажылдары-биле чонун таныштырып чораанында база ужур турган боор.

Ыр-шоорлуг, чурумалдыг, байлак Шемиге төрүттүнген оолдуң адазы Докур-оол кончуг ыраажы чораан. Адазының ыраажы, оюн-баштаа бичии оолдуң хөгжүмге ынакшылын оттурган чадавас. Ол Чадаанага эге школаны дооскаш, ынчан Ойрот-Тура дээр, азы амгы үеде Даг-Алтайга ажылчын факультет дээр өөредилге черин дооскаш, бодунуң чүгээр дээн чайгы тонун скрипкага орнап алгаш, Кызылга келгеш, чаа ажыттынган театр студиязынга башкы болуп ажылдай берген. Ынчан анаа алызындан салым-чаяанныг, ырлаар, танцылаар, шииге, хөгжүм херекселдеринге ойнап шыдаар кижилерни хүлээп алыр турган. Ындыг чаяан-дөс Кенденбильге база турган. Ынчангаш бодунуң күш-ажылчы эге базымын хөгжүм-шии театрынга артист болуп эгелээн.

Чаяан-дөс, талант чок болза, он-даа дээди өөредилге черин доозуп алыр болзунза өзүлде чок, теория кырынга мүн-не билир кижи болуп артып каар сен. Төрүмелинден салым-чаяан бары Кенденбильге эң баштай чогаалчы Салчак Тамбаның «Сөзүм утпа» деп шүлүүнге аялга чогаадыптарга көстүп келген. Ол ыры бүгү Тываны дескиндир ужа берген. Ол ооң хөгжүм чогаалынче улуг орукту ажыдарынга хей-аъдын көдүрген. Кижиге чүткүл, сорук, быжыг туруш база херек. Ол 1958 чылда Ленинград консерваториязының чанында хөгжүм училищезин доосканда, а 1969-1972 чылдарда ол-ла консерваторияга профессор А. С. Леманның клазынга өөредилгени эрткен. Ол ышкаш Москва, Ленинград болгаш өске-даа хоорайларга хөгжүм талазы-биле түр өөредилгелерни дооскан болгаш профессионал тыва композитор болу берген.

Ыры чогаадыр талазы-биле Тывада Ростислав Кенденбиль-биле деңнежир кижи барык чок-ла боор. Ооң аялгалары тыва улустуң ырларындан ужукталган. 50-60 чылдардан эгелээш бөгүнге чедир концерттер репертуарларындан чыдып калбас «Дидим салгын», «Магаданчыг кежээ», «Айлаң кужум», «Сылдыс», «Чечектерим», «Аъдым», «Улуг-Хемим-Енисейим» болгаш оон-даа өске ырларны кижи кайын санап шыдаар. Олар барык 500 ажып турар. Ол ышкаш улуг композиторнуң хөгжүм чогаалдары — сюиталары, шүлүглелдери, романстары, арияларЫ, опереттаЛары, опералары база-ла хөй. Кенденбильдиң «Чечен биле Белекмаа» деп операзындан үзүндүлерни тыва артистерниң күүселдези-биле көрүкчүлер таныышкан. Амгы үеде ол операны Бурятияның балет артистери бүрүнү-биле белеткеп эгелээн болгаш удавас чон таныжа бээр. Белеткел үезинде Кенденбиль аңаа барып, бодунуң сүмелерин база каткан. Ол опера дээрге композиторнуң хөгжүм талазы-биле чогаадыкчы чедиишкининиң бир бадыткалы-дыр. Сураглыг композитор дөрт чыынды ыры номнарының автору.

Ростислав Докур-оолович бодунуң күш-ажылчы оруун Кызылдың театр студиязынга эгелээн деп чугаалапдывыс. Ооң соонда хөгжүм-шии театрынга артистеп, хөгжүмчүлеп, хөгжүм кезээниң эргелекчизи болуп, Кызылдың уран чүүл училищезинге директорлап, башкылап, 40 ажыг чылдарның дургузунда ооң ажыл-чорудулгазының кол ут-шии чогаадыкчы ажыл болуп келген. Ол 1973 чылдан бээр Россия Федерациязының Композиторлар эвилелиниң кежигүнү, аныяктарның, бот-тывынгыр композиторларның, культура ажылдакчыларының башкызы, дагдыныкчызы, өгбези чораан. 1985 чылда Тываның Композиторлар эвилелиниң баштаар чериниң даргазынга ажылдап тургаш, пенсияже үнген. Музыка уран чүүлүн хөгжүдеринге киирген ачы-буяны дээш ол «Хүндүлелдиң Демдээ» орден-биле шаңнаткан.

Эрткен чылдың июньда Улусчу чогаадылга бажыңынга Тываның сураглыг оолдарының бирээзи, профессионал композитор, Россия Федерациязының алдарлыг, Тыва Республиканың улустуң артизи, Күрүне шаңналының лауреады төрүттүнген хүнүнден бээр 70 чыл, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазының 50 чыл оюнга тураскааткан байырлыг кежээге Ростислав Докур-оолович Кенденбильге чогаадыкчы эвилелдерниң шупту төлээлери, артистер, чогаалчылар, башкылар байыр чедиргенин база сактып ор мен. Хүндүлел болгаш алдар бүргээн ол кежээге композиторнуң чалыы чылдарындан кады чурттап, өөрүшкүнү-даа, муңгаралды-даа доктаамал үлежип келген шынчы эңнүү, кадайы Россия Федерациязының улустуң артизи, «Хайыраан бот» деп шииде Салбакайдан авазынга чедир ойнап келген, ыраажы Екатерина Седип-ооловна, уруглары — Лариса — эмчи, Октябрина — чурукчу, оглу Вячеслав хөгжүмчү база чедип келген олурганын улуг магадал-биле көрүп, чогаадыкчы өг-бүлеге чоргаарланып олурдум ийин. Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржактың байыр чедириишкини сураглыг композиторну улам сорук киирген. Чылыг, уттундурбас байыр чедириишкиннери, композиторнуң бодунуң чогааткан ырлары, хөгжүм чогаалдары диңмиреп тургулаан. Бажының дүгүн буурул «хар» ээлепкен, эрессимээр карактарлыг, улгады-даа берген болза, арын-шырайы чалыы көстүр, шевергин, дорт думчуктуг, хүлүмзүргей, оюн-баштактыг, узун дурт-сынныг, чарашсымаар ол кижиден бар чай кадында:

— Докур-оолович, силер ам-даа чалыы хевээр-дир силер. Элдеп улус-тур силер але, кырып деп чүве билбес, дора дээрге тозан харны чайлыг базар-ла улус-тур силер — деп баштактанган кижи мен. Ол кезек боданып тура:

— Харын, тозанга чедир базыптар-ла боор мен. Хайлыг, ажыл дээнде салдынмайн баар, бак чаңчылдыг кижи-дир мен. Хан базыышкынныг, оом-на арай багай, оон ыңай бо чогаадыкчы ажыл ыяап-ла баш-биле ажылдаар, хөй боданыр, оозу база айыылдыг-дыр, дуңмам — дээнин ам бир янзы чиктиргениниң бодап ор мен.

Боду топтуг-томаанныг, бодун өрү көрдүнмес, хүндүлээчел, биче сеткилдиг, чораан-на боду ол, ажы-төлүнге, алган кадайынга хайыралдыг ол кижиниң электен «ырап чоруй» барганынга кым хомудавас боор. Ии дадай, өөнүң иштинге-ле кончуг хомуданчыг боор. Аңаа бир хүн, дүн безин чарып алыры берге. Ажыы-биле чугаалаарга, Тывага культураны, уран чүүлдү, хөгжүмнү үндезилеп эгелээринге бодунуң күжүн, угаан-медерелин шыдаар шаа-биле өргүп чораан кижи Ростислав Докур-оолович Кенденбиль болбайн канчаар. Ол чараш чуртталганы, амыдыралды көрүп эрткен. Ынчалза-даа кандыг-даа кижиниң салым-чаяанынга каалама орук каяа турар боор. Төрээн чонунга, Тывазынга чогаалдарын арттырып каар дээш кадыкшылын камнавайн чораан кижилерниң бирээзи ол. Ынчангаш аъдының бажы эрте хоя берген чадавас. Ам канчаар, өлген кижини диргизип аптар арга бисте бар эвес. Көскү хөй-нииити ажылдакчызы, чоннуң ынак композитору Ростислав Докур-оолович бистиң караавыска ам кезээде көзүлбес-даа болза, чүрээнден төрүттүнген ырлары, хөгжүм чогаалдары мөңге чурттаар, сеткил-сагыжывысты кезээде өөртүп чоруур. Ооң мөңге чуртталгазы ол-дур. Өйү кээрге кызыл чечек онуп каар, ынчалза-даа черден ооң чимистери катап үнүп келир. Улуг композиторнуң салгалы бар, олар база ооң арттырып каан истерин истеп, амыдыралды каастай бээрлер. Кым-даа кижи чону, өөрү, дөргүл-төрели, эш-өөрү-биле кады чурттап чорааш, хенертен караш дээрге бистиң шуптувуска каража-дыр. Шынап-ла, Ростислав Докур-оолович Кенденбиль боду өлзе-даа, чогаалдары мөңге чурттаар.

Сарыг-оол КУУЛАР.

СОЛУН ЧАГЫДЫЛГАЗЫ ҮРГҮЛЧҮЛЕП ТУРАР

Солуннар, журналдар чагыдылгазын моон мурнуда чылдарда «Союзпечать» чери организастап турган, а 1992 чылдан эгелеп бо чугула болгаш нарын ажыл харылзаа черинче шилчээн болгай. Рынок харылзааларынче шилчииринин бо берге үезинде солуннар, журналдар чагыдылгазын номчукчулар ортузунга организастаары дыка чымыштыг болганын хамыктың мурнуда демдеглээр бодаан мен. Ынчалзажок Тыва Республиканың төпте болгаш районнарда, суурларда харылзаа ажылдакчылары чер-черниң ажыл-агый, хөй-нииити организацияларының деткимчезинге даянмышаан, 1993 чылга уткуштур солуннар, журналдар чагыдылгазын багай эвес организастаан.

Республика солуннарының иштинден бирги черде «Шын», номчукчулар 1993 чылда 21 муң 515 экземплярны чагыткан, чаңгыстап садар тиражы-биле кады 22 муң ажыг экземпляр. Ийиги черде— «Тываның аныяктары», ону 15 муң 273, үшкү черде —«Эфир»—14 муң 801 экземпляр кылдыр чагыткан. Республика солуннарының чагыдылгазын Улуг-Хем, Чаа-Хөл, Бай-Тайга, Эрзин, Тес-Хем, Кызыл районнарга эң-не организастыг чоруткан. Чижээ, улуг эвес районнар болур Чаа-Хөл, Эрзин, Тес-Хем, Бай-Тайга номчукчулары «Шын» солунну кайызы-даа муң ажыг экземпляр кылдыр чагыткан.

1993 чылга уткуштур «Молодежь Тувы» солунунуң чагыдылгазын хүлээп албаан. Ынчаарга «Республика Тува», «Содействие», «Деткимче», «Центр Азии» солуннарының чагыдылгазын 1993 чылга уткуштур четпес организастааны хомуданчыг. Чижээ, «Республика Туваны» чүгле 952, «Содействиени» 955 экземпляр кылдыр чагыткан.

1993 чылдың февраль 1-ден эгелеп алыр кылдыр республика солуннарының чагыдылгазы база эгелээн болгаш уламчылап турарын Тываның бүгү номчукчуларынга чарлап дыңнадыры эргежок чугула. Чаа чылга уткуштур солун чагыдарының янзы-бүрү чылдагааннары-биле хожудап калган хамаатылар февраль 1-ден эгелеп алыр кылдыр күзээн солуннарын чагыдып ап болур. Бир ай азы 5 ай хуусаалыг кылдыр чагылары — номчукчуларның күзелинден хамааржыр.

Елизавета ШАДРИНА.
Парлалга чагыдылгазының улуг инспектору.

Чарлалдар бюрозу

ЧЕКТЕР АЛЫРЫНЧЕ ДАЛАЖЫҢАР

Хуужудулга чектерин ажыглап киирериниң талазы-биле республика комиссиязының Тыва Республиканың хамаатыларынга дыңнадыры болза, хуужудулга чектерин алырынга **хамаатыларның даңзыларын тургузары 1993 чылдың январь 20-де доостур.** Айыттынган хуусааның соонда чаргы, хомудалдарны хүлээп албас.

Тыва Республиканың Ажаалда банкызының бүгү салбырларынга **хуужудулга чектерин бээри 1993 чылдың январь 31-де доостур.**

КЕРЭЭЛЕР ЧАРЫП ТУР

«Красноярскэнергонуң» энергия хайгааралының Тыва Республика салбыры 1993 чылда электри энергиязын бээриниң керээлерин чарып турар.

Тыва Республиканың бүдүрүлгелериниң, организацияларының, совхозтарының төлээлекчилери дорт керээлерни чарып алыры-биле Энергия хайгааралынга 1993 чылдың февраль 1-ге чедир келири эргежок чугула. Адрези: **Кызыл хоорай, Заводская кудумчузу, 2 а.**

Дорт керээ чарып албаан хереглекчилерге электри энергиязын хостуг өртектер-биле бээр азы шуут үзүп кааптар.

СПОРТЧУ СЕКЦИЯЛАРДА

Эрзинде бичии уругларның болгаш элээдилерниң спорт школазы 1985 чылда тургустунган. Республиканың бичии болгаш элээди уругларның спорт школазының директорунуң оралакчызы, хоочун спортчу Борис Сүрүнович Салчак бо школаны эгезинде Нарын школазының баазазынга тургузарынга эвээш эвес үлүг-хуузун киирген.

Спорт школазының баштайгы директору, Смоленскиниң күш-культура институдунуң доозукчузу, самбо хүрешке спорт мастери Сергей Ендан школаны бут кырынга тургузуп, эге үелерде ону быжыктырып, үндезилээр талазы-биле кызымак ажылдаан.

Үе-шаг нарын берге, өртектер улуг-даа болза, школаның баазазы чыл келген тудум чүгээртеп, оон өөреникчилери республика болгаш зона черлениг маргылдааларга доктаамал киржип, харын-даа республиканың спортчу аттарын камгалаарынга киржип турар апарганы өөрүнчүг. Амгы үеде спорт школазының ажыл-чорудулгазының кол угланыышкыны — хостуг, самбо база тыва хүрешти, бокстуг сайзырадыры болгаш аныяктарны күш-культураже болгаш спортче хаара тудары. Оларның кижизидилгезинче улуг кичээнгейни угландырары болуп турар. Эрткен чылдан эгелеп мында хол бөмбүүнүң, хаакка маңнаарының секциялары ажылдап эгелээн. Бо талазы-биле доктаамал акша-шалыңныг тренерлерни тургускан. Кичээлдерни Бай-Даг, Нарын болгаш Эрзин суурларда улуг эвес залдарда эрттирип турар.

Омскиниң күш-культура институдунуң доозукчузу, бокс тренери Валерий Демир-оол сөөлгү үш чылда багай эвес ажылдаан, эки түңнелдер бар. Ооң чамдык өөреникчилери республика маргылдааларынга идепкейлиг киржип, сөөлгү үеде шаңналдыг черлерни ээлеп турар апарган. Ол Эрзин ортумак школазының бир кабинедин дерип кылгаш, кичээлдерни мында эрттирип турар. А Бай-Даг суурнуң көдээ Культура бажыңының бир залында хостуг хүреш секциязын аныяк тренер Александр Чадамба удуртуп турар. Ол эрткен чылын бир республика чемпионун белеткээн болгаш оон үш өөреникчизи капитан Түлүш Кечил-оол аттыг шаңнал дээш маргылдаага эки киришкен.

Аныяк тренер Шолбан Чамыянның өөреникчизи кыс херээженнер аразынга самбога республиканың бирги чери дээш маргылдаага чемпионнааш, Тываның шилиндек командазының составында киирген.

А тренер Радий Шиниңниң өөреникчилери, хостуг хүреш мөгелери Омак Сандакчап, Очур Чигжит, Март Момулдай олар республика маргылдаазынга база шаңналдыг черлерни ээлээннер. Тренерлер Валерий Сынаазның, Альберт Хорлуунуң өөреникчилери база эки хүрежип турар.

Спортчу чедиишкиннер чүгээр-даа болза, бистиң ажылывыста четпестер база хөй. Акша-төгерик чедишпезинден, шалың эвээжинден тренерлерниң ажылдан үнер-кирер чоруу хаая эвес. Ындыг-даа болза бо бүгүнү ажып эртер дээш арга-курлавырларывысты ажыглап, ажылдап, өөренип турар бис.

К. САЛЧАК.

СПОРТ·СПОРТ·СПОРТ·СПОРТ·СПОРТ·СПОРТ·

ЧАА ДҮРҮМ ЁЗУГААР

Хостуг хүрешке бичии болгаш элээди уругларның тускайжыттынган олимпийжи курлавыр школазының хуула бирги чери дээш 1975-1976 чылда төрүттүнген оолдар аразынга маргылдаа «Херел» спорт залынга дыштаныр хүннерде эрткен. Ол маргылдааны хоочун мөге, тренер болгаш удуртукчу чораан спорт мастери Александр Шойдукка тураскааткан болгаш бир дугаар эрттирген. Аңаа 12 командадан 76 мөге киришкен.

Маргылдааны ажыдып турар үеде ол школаның директору В. Кара-Тоннуг А. Шойдуктуң допчу намдарын киржикчилерге таныштырган.

Хүреш федерациязының даргазы Ш. Д. Куулар болгаш спортчунуң кадайы Любовь Шойдук (радио-корреспондент) спортчуларга байыр чедирип, чүве чугаалаан.

— Александр-биле Хабаровскиниң күш-культура институдунга кады өөренип, улуг маргылдааларга киржип чордувус. Ол институтта колдуу якут, бурят мөгелер турган болгаш оларның аразынга деңге хүрежири, тиилээри белен эвес турган. Аңаа чүгле быжыг тура-соруктуг, чүткүлдүг болгаш күш-ажылга ынак кижилер шыдажыр. Силер база ындыг туруштуг болур ужурлуг силер, болдар — деп, Тыва Республиканың күш-культуразының алдарлыг ажылдакчызы, Улуг-Хемде Хайыракан филиалының удуртукчу-тренери Владимир Күжүгет спортчуларга байыр чедирип тура чугаалаан. Бедик көдүрлүүшкүннүг байдал-биле маргылдаа эгелээн.

Ийи хүн үргүлчүлээн чидиг демиселдиң түңнелинде деңзи аайы-биле тиилекчилер илереэн. Женя Монгуш (40 кг), Александр Нурукпан (50 кг), Владимир Түлүш (68 кг), — Кызылдан, Барыын-Хемчиктен Болат Мөктээр (43 кг), Чаян Монгуш (54 кг), Владимир Доңгак (63 кг), арткан деңзилерге: Самир Сат (46 кг) Дус-Дагда спорт школазының филиалындан, тренери Сергей Мартыпа, Саян Сат (58 кг) Чадаана хоорайдан, тренери Юрий Монгуш, Вячеслав Ондар (74 кг) Таңдыдан, тренери Юрий Монгуш, Вячеслав Ондар (74 кг) Таңдыдан, тренери Дайынчы Минчир-оол болганнар.

Маргылдааның түңнелинде Александр Шойдуктуң шаңналын 50 кг-га хүрешкеш шылгараан мөгелерге Любовь Шойдук тывыскан. Хрусталь ваза, термос, альбом — Александр Нурукпанга (бирги чер), Сылдыс [illegible] (ийиги чер), Самдар-оол Даржаага (үшкү чер) тывыскан. Бо деңзиде состав талазы-биле хөй киржикчилерлиг (А. Шойдуктуң хүрежип чораан деңзизи боорга ынчалган).

Болат Мөктээрге «Тиилелгеже чүткүл дээш» — 1000 акшаның шаңналын Россияның профэвилелдериниң Тывада спорт ниитилелиниң даргазының оралакчызы Кушкаш-оол Ховалыг тывыскан, а даргазы Владимир Биче-оол 68 кг мөгелери Владимир Түлүшке, Шолбан Кожаапайга спортчу альбомну, 1000 акшаның хуула шаңналын тывыскан.

Маргылдааның тиилекчилеринге школаның администрациязындан өртектиг белектерни, хүндүлел бижиктерни база тывыскан.

Маргылдаа судьяларның дуазы-биле бедик спортчу көдүрлүүшкүннүг байдалга болуп эрткенин демдеглевес арга чок.

Январьдан эгелеп хостуг хүрешти чаа дүрүм-биле эрттирерин төптен шагда шиитпирлээн турган, ону ийи дугаар (баштай эрткен чылдың төнчүзүнде декабрь 26-27-де школачылар маргылдаазынга шенеп көрген чүве, ынчан бичии будулгаазыннар турза-даа, эки байдалга эрттирген бис) эрттирип турар болгаш судьялар бо удаада бүзүрелдии-биле «шиндип» турдулар, ылаңгыя Владимир Күжүгет, Радислав Наважап, Сергей Степанов, Александр Доржуну демдеглеп каары артык эвес боор.

Өскерилгелер: кажан бир деңзиге ийи мөге артып каарга, (финал — бирги чер дээш), ол ийи мөгеге кымнар ойнаткан болдур, олар үшкү чер дээш бот-боттары база хүрежир. Чүл дээрге, бир ойнаткан мөге маргылдаадан үнер ужурлуг, а мурнунда ийи удаа ойнадырга үнер турган. Ам маргылдааны дзю-до системазы-биле эрттирерин доктааткан. Ынчангаш 2 финалист мөгеге октатканнар үшкү чер дээш хүрежирлер. Маргылдаага киржикчилерни чүгле маргылдаага келген хүнүнде кежээ деңзилээр, ооң соонда деңзилевес (мурнунда хүннүң деңзилеп турган).

— Силерниң араңарда спорт мастери А. Шойдуктуң тураскаалынга төлептиг мөгелер барын көрдүм, ынчангаш техника, тактиканы ам-даа катап-катап өөренир. Тываның спортчу адын чүгле Россияга эвес, а Олимпий оюнунга, делегей, Европа чемпионадынга, көдүрерин күзедим — деп, В. Биче-оол чугаалады.

Маргылдаа школачыларның дыштаныылга үезинде болган-даа болза, киржикчилер эвээш болганы хомуданчыг. Өвүр, Сүт-Хөл, Чаа-Хөл, Эрзин, Каа-Хем, Бии-Хем, Тожу киришпээн.

Чемпионнар өөреткен тренерлер А. Чылбак-оол, С. Шаравии, М. Ооржак, В. Күжүгет, Р. Наважаптың үре-түңнелдиг ажылын демдеглекседим. Моон-даа ыңай чедиишкиннерни күзевишаан, дараазында болур маргылдааже келбээн тренерлерниң мөгелерин келирин баш бурунгаар чалап, харын бо маргылдааны чүгле республика черлениг эвес, а Россия черлениг кылдыр эрттирерин күзеп артым.

Биилдей КААДЫР.
Маргылдааның судьязы.

КИНО

ЯНВАРЬ 14-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Сактып четтигер» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30. **«Видеозалга»:** «Лос-Анджелеске чурттаар болгаш өлүр» 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Кичээнгейлиг бол, Чараа-чечен!» 9.00, «15 харлыг капитан» 10.50, «Өлүрүкчүнүң холдары» 12.50, 14.50, 16.50, 18.50 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Кара шериф» 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

Тываның Журналистер эвилелиниң баштаар чери, «Шын» солунунуң болгаш Тываның телерадио компаниязының коллективтери Тыва Республиканың хоочун журнализи

Алексей Бадыевич
САРЫГ-ООЛДУҢ

77 харлыында хенертен мөчээнин дыңнатпышаан, ооң өг-бүлезинге, уругларынга болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдалын илергейлеп тур.

Өвүр район чагыргазының өөредилге килдизи, Солчур ортумак школазының коллективи күш-ажылдың хоочуну, улус өөредилгезиниң тергиини

Мижит-Доржу Дамдынович МОНГУШТУҢ

61 харлап чоруй, мөчээнин хараадал-биле дыңнатпышаан, ооң төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

Өвүр район чагыргазының өөредилге килдизи, «Ак-Бедик» совхозтуң дирекциязы, Солчур ортумак школазының коллективи ол школаның башкызы В. К. Кууларның авазы

Александра Комбуевна МОНГУШТУҢ

мөчээни-биле холбаштыр төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

Кызыл хоорай. Красноармейская 100. Индекс 667000.
АГАР САНЫ: «Тыва собган» № 363505»

Республиканың Дээди Советтиң болгаш Чазак «Шын» солунунуң редакциязының коллективи
Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харыысалгалыг секретарь), А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы), В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы), Н. С. Эрген.
РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор—3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93

КИЛДИСТЕР: улус депутаттарының Советтери ниитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агыйы — 3-41-16; культура болгаш улус өөредилгези — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; очулга — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; чурукчулар — 2-27-41; солун келбейн барганда — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш медээлер министерствозунуң чанында парлалганың, медээлерниң хостуг чоруун камгалаар талазы-биле Тывада хайгаарал черинге бүрүткеттинген.
Бүрүткеттингениниң дугаары — Т-00007
Солунга парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактыларда, саннарда болгаш өске-даа дыңнадыгларга авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажыңы № 1

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга ажазы. Тиражы 22.550 Индекс 54240. Чагыг № 7.